AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının təhlili və qiymətləndirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Səfərova Şəlalə Əbdülhəsən qızı

BAKI – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d. dos. Əhmədov Fariz Saleh

“___” ____________ 2019-cu il

“Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının təhlili və qiymətləndirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403, Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə menecmenti

Qrup: 642

Magistrant
Səfərova Şəlalə Əbdülhəsən

___________________imza

Elmi rəhbər
Abdullayev Şirzad Əyyub

___________________imza

Proqram rəhbəri
i.e.n. dos. Seyfullayev İlqar Zülfüqar

_____________________imza

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____________________imza

BAKI – 2019

Elm andı

Mən, Səfərova Şəlalə Əbdülhəsən qızı and içirəm ki, Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının təhlili və qiymətləndirilməsi mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının təhlili və qiymətləndirilməsi

Xülasə

Mövzunun aktuallığı: Qloballaşma dövründə dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi beynəlxalq mühitdə rəqabət əsasında əmək bölgüsü vasitəsilə həyata keçirilir. Beynə1xalq rəqabət zamanı ixracata üstünlük verən ölkələr tərəfindən gözlənilən təsirlərdən qorunmaq və beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli şəkildə faydalanmaq məqsədilə xarici iqtisadi fəaliyyətin dərin və hərtərəfli təhlilinin aparılması vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədiyə balansının strukturu, proqnozlaşdırılma üsullarının müəyyən edilməsi, ölkəmizdə tədiyə balansının tənzimlənməsi, təsir edən mənfı amillərin təhlili, mövcud problemlərin aşkar edilməsi və modern metodlardan istifadə edərək tərtibi metodikanın təkmilləşdirilməsi yollarını tətbiq etmək tədqiqat işinin əsas məqsədlərindəndir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və sintez metodlarından istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Mövzu i1ə əlaqədar yer1i və xarici tədqiqatçı1arın araşdırmaları, Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin elmi əsərləri, dövlət orqanlarının materialları, beynəlxalq təşkilatların hazırladıqları hesabatlar, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar, elmi ədəbiyyatlar və digər hüquqi normativ sənədlər tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədiyə balansının müsbət sa1doya çatması üçün aparılan beynə1xalq ma1iyyə siyasətinin tərkib hissəsi va1yuta siyasətindən ibarətdir. Valyuta məhdudiyyətlərindən onun əsas elementi kimi istifadə edilir. Bu səbəbdən, tədqiqat beynəlxalq təcrübə əsasında daha geniş araşdırma tələb edir.

Tədqiqatın gözlənilən elmi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işində tədiyə balansının strukturunun təkmilləşdirilməsinə dair verilən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi tədiyə balansının tənzimlənməsi problemlərinin həll edilməsinə, müasir pul-maliyyə və məzənnə siyasətinin sabitliyinə kömək edə bilər.

Nəticələrin istafadə oluna biləcəyi sahələr: Tədiyə balansının strukturunun təkmilləşdirilməsinə dair tədqiqat işində verilən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi, tədiyə balansının tənzimlənməsi problemlərinin həll edilməsində, müasir pul-maliyyə və məzənnə siyasətinin sabitliyində böyük rol oynaya bilər.

Açar sözlər: tədiyə balansı, rəqabətqabiliyyətlilik, məzənnə siyasəti

Analysis and assessment of the balance of payments of the Republic of Azerbaijan

Summary

Relevance of the research: The balance of payments contact generalized fıgures reflecting the countries' relations with the outside world. Balance of payments regulation is one of the most important tasks facing the economies of countries. The balance of payments should be balanced and the defıcits should be eliminated. All aspects of the balance of payments should be examined, problems should be investigated and solutions should be offered. Balance of payment is one of the most important indicators of the country's economy. Foreign investors are also fırst examining the country's balance of payments for information on the country's economy.

Research methods used: In dissertational research, analytical, scientifıc-abstraction, induction and deduction, statistical analysis, grouping and synthesis methods were used. Collecting, grouping, analyzing, generating and summarizing materials using various research methods.

İnformation base of research: The information base of the dissertation work is compiled by Statistical Committee and the Central Bank of the Republic of Azerbaijan. During the research, there were some diffıculties as the balance sheet report was presented in less detail than in other countries.

The result of research: The economic reforms carried out by the state and their results have been investigated and new proposals have been made for the following years. Prospects for the development of the non-oil sector have been studied and potential areas for different areas have been identifıed. As a result, proposals that can be implemented by our state in the present and following years have been prepared and put forward at the end of the research work.

Scientifıc-practical signifıcance of the results: The main focus of my research is the changes in the balance of payments of Azerbaijan, the decline and the elimination of these losses. The study analyzed years and made suggestions for the elimination of the problems.

Keywords: economic reforms, balance of payment, foreign investment.

İxtisarlar və İşarələr

ABƏŞ	Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİB	Avrasiya İqtisadi Birliyi
ARMB	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
ASNM	Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsi
BİYB	Beynəlxa1q İnkişaf və Yenidənqurma Bankı
BVF	Beynəlxa1q Valyuta Fondu
CƏB	Cari əməliyyat balansı
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
ƏDV	Əlavə dəyər vergisi
ETT	Elmi-texniki tərəqqi
FOB	Sərbəst gəmi bortunda (Free on board)
İƏİT	İqtisadi Əməkdaş1ıq və İnkişaf Təşki1atı
İEOÖ	İnkişaf etməkdə olan ölkə
İEOÖ	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
İZÇA	İnvestisiya Zəmanəti üzrə Çoxtərəf1i Agent1ik
KOS	Kiçik və Orta Sahibkar1ıq
MDB	Müstəqi1 Dövlətlər Birliyi
MHS	Milli hesablar sistemi
SİF (CIF)	Dəyər, Sığorta, İcarə (Cost, Insurance, Freight)
TMK	Transmilli korporasiya
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMG	Ümumi Milli Gəlir
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
XİH	Xüsusi iqtibas hüquqları

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ ···································	**3**
I fəsil.	**TƏDİYƏ BALANSININ ÖYRƏNİLMƏSİNİN ELMİ-NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI** ···································	**6**
1.1.	Tədiyə balansının mahiyyəti, strukturu və proqnozlaşdırılması üsulları ········	6
1.2.	Tədiyə balansının tərtibinin metodoloji əsasları ···································	13
II fəsil.	**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏDİYƏ BALANSININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**	**20**
2.1.	Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il üçün tədiyə balansının analizi ·········	20
2.2.	Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansının beynəlxalq maliyyə sistemi ilə münasibətləri ···································	33
III fəsil.	**TƏDİYƏ BALANSININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ**	**47**
3.1.	Tədiyə balansı hesabatının və proqnozlarının tərtib edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ···································	47
3.2.	Tədiyə balansının formalaşmasına təsir edən amillər ···································	56
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR ···································	**63**
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT ···································	**71**
	Cədvəllərin siyahısı ···································	73
	Qrafiklərin siyahısı ···································	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma şəraitində ölkələr arasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi bir qayda olaraq rəqabət əsasında əmək bölgüsü vasitəsilə beynəlxalq bazarda həyata keçirilir. Ölkəmiz qarşılıqlı maraqlar əsasında dünya iqitsadiyyatına inteqrasiya olunur. Əsaslandırılmış proqnozların hazırlanması üçün xarici iqtisadi əlaqələrin təhlili və açıq iqitsadiyyat modelinə üstünlük verilməsi şərait yaradır. Beynəlxalq rəqabət şəraitində ixracat üstünlüyünə malik ölkələr tərəfindən gözlənilən təsirlərdən qorunmaq və beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli şəkildə faydalanmaq məqsədilə xarici iqtisadi fəaliyyətin dərin və hərtərəfli təhlilinin aparılmasının nəzəri və praktiki aspektlərinin öyrənilməsi vacibdir. Ölkənin apardığı ticarət əməliyyatlarını, investisiya qoyuluşlarını, ölkəyə daxi1 olan və çıxan va1yutanın həcmini, həmçinin pu1 köçürmələrini, xaricdən ə1də edilən dividend ödənişlərini, humantar yardım1arı və s. tədiyə balansı vasitəsi i1ə müəyyən edilir. Başqa sözlə ifadə etsək, bu balans ölkənin xaric1ə apardığı bütün əməliyyatların pu1 formasında əks etdirildiyi hesabat formasıdır.

Ölkənin beynəlxa1q iqtisadi əlaqələrinin mədaxi1 və məxaric kimi valyuta formasında ifadə olunan tədiyə balansı bu baxımdan həlledici rol oynadığı üçün bu balansın tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən tədqiqat işinin mövzusunun dövrümüz üçün ən aktual iqtisadi məsələlərdən biri olduğunu hesab edirəm.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Tədiyə balansında yaranan qeyrı-taraz vəziyyət yaradaraq ölkə daxilində faiz dərəcələrinin artımı i1ə müşahidə edilir. Daxi1i valyuta bazarında taraz1ığın pozulması inflyasiya i1ə manatın məzənnəsinin optimal nisbətinin müəyyən edilməsi, real əhali gəlir1ərinin xarici ticarət ə1aqələrinə təsirinin qiymətləndirilməsi, devalvasiya siyasətinin, dövlətin qəbul etdiyi proqramların tədiyə balansının tənzimlənməsində rolunun və mövcud problemlərinin həll edilməsinin müasir üsullarının öyrənilməsinin vacibliyini qaçılmaz edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkədə müəyyən dövr ərzində baş verən iqitsadi əməliyyatların nəticəsini ümumiləşdirərək, əldə edilmiş nəticəyə əsasən növbəti dövrə uyğun strateji qərarlar verərək bu balansın vacibliyini önə çıxarmaqdır.

Əsas vəzifəsi isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- tədiyə balansının strukturu, proqnozlaşdırılma üsullarının müəyyən edilməsi;
- ölkəmizdə tədiyə balansının tənzimlənməsi, təsir edən mənfı amillərin təhlili;
- mövcud problemlərin aşkar edilməsi;
- modern metodlardan istifadə edərək tərtibi metodikanın təkmilləşdirilməsi yollarının tətbiq edilməsi.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın predmetıni rezident və qeyrı-rezidentlər arasında aparı1an xarici iqtisadi əməlyyatlar, bu sahədə olan analitik təhlillər, obyektini isə Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı, onun strukturu, mexanizminin formalaşdırılması təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və sintez metodlarından istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Sistemli yanaşma metodu ökənin maliyyə sistemini bütövlükdə xarakterizə etmək və onun inkişaf prosesini tədqiq etmək üçün tətbiq olunacaqdır.

Müqayisəli təhlil zamanı dünya ölkələrinin hesabatları i1ə ölkəmizin mövcud sistemi üzrə göstəricilərinin müqayisəsi aparılacaqdır.

Sintez təhlildə isə digər ölkələrdə tətbiq edilən və formalaşmış uğurlu yanaşmaların ümumiləşdirilməsi və Azərbaycanın tədiyə balansı sisteminə tətbiqi imkanlarının araşdırılması üçün tətbiq ediləcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Mövzu i1ə əlaqədar yer1i və xarici tədqiqatçı1arın və ekspertlərin araşdırmaları, Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin elmi işləri, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Banknın (ARMB), İqtisadiyyat Nazir1iyinin, Dövlət Statistika Komtəsinin (DSK), Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) hesabat və materiallan, beynəlxalq təşki1atların hazır1adıqları hesabatlar,

icmal və məruzələri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar, elmi ədəbiyyatlar və digər hüquqi normativ sənədlər dissertasiyanın informasiya bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Ölkənin davamlı iqtsadi artımnın və əhalinin sosia1 rifahının yüksəldilməsinin əsas şərtləri dayanıqlı makroiqtsadi sabitlik və aşağı inflasiyadır. Valyuta məhdudiyətlərindən onun əsas elementi kimi istifadə edilir. Bu səbəbdən, tədqiqat beynəlxalq təcrübə əsasında daha geniş araşdırma tələb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ölkəmizdə qəbul edilən dövlət əhəmiyyətli strateji proqramların tədiyə balansının tənzimlənməsində rolu dəqiqləşdirilərək, bu balansın tənzimlənməsi problemərinin müsbət yöndə və qısa müddətdə həll edilməsinin müasir üsulları araşdırılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Dissertasiya işində tədiyə balansının strukturunun təkmilləşdirilməsinə dair verilən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi tədiyə balansının tənzimlənməsi problemlərinin həll edilməsinə, müasir pul-maliyyə və məzənnə siyasətinin sabitliyinə kömək edə bilər.

I FƏSİL. TƏDİYƏ BALANSININ ÖYRƏNİLMƏSİNİN ELMİ-NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Tədiyə balansının mahiyyəti, strukturu və proqnozlaşdırılması üsulları

Tədiyə balansı inkişaf edən iqtisadiyyatın ən çaşdırıcı mövzularından biri və birincisidir. Əksəriyyət tədiyə balansının ancaq idxal (import) i1ə ixrac (export) arasında olan fərq kimi olduğunu fıkirləşir. Bu isə xarici olan ticarətin saldosudur. Doğrudur, tədiyə balansı və saldo eyni olan mənanı kəsb etməsə də, bu balasnın hazırlanmasında saldodan da istifadə olunur

Hələ orta əsrlərdə tədiyə balansı ticarətin balansı formasında meydana gəlmişdir və ilk dəfə bu termini ingilis iqtisadçısı Con Stüvart-Mi1l tərəfından elmə daxil edilmişdir. Həmin dövrdə balans əvvəlcə fıskal olan rolu həyata keçirirdi. Öz müasir olan formasında tədiyə balansı əsas makro iqtisadi siyasətin elementlərinin hazırlanması zamanında istifadə edilir. Tədiyə balansı hər hansı ölkənin beynəlxalq olan iqtisadi əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində mədaxil və məxaric formasında əks etdirən statistik hesabat sistemi olmaqla, milli iqtisadiyyata daxil olan, eyni zamanda xaricə çıxarılmış olan valyuta vəsaitlərinin arasında nisbəti müəyyənləşdirir.

Ümumiləşdirərək belə demək olar ki, tədiyə balansı:

- Ölkənin beynəlxalq olan iqtisadi əlaqələrinin mədaxil i1ə məxaric formasında valyutayla ifadə olunan dəyəridir.
- Ölkənin rezident i1ə qeyrı-rezidentlərinin dünya arasında olan iqtisadi münasibətlərin maliyyəsinin yekunlarını əks etdirən iki qat qeyd etmə prinsipi əsasında formalaşdırılan matris şəklində cədvəlidir.

Tədiyə balansı müəyyən edilmiş bir dövr (aylıq, rüblük və ya illik) üçün hazırlanır. Müəyyən dövr üzrə tərtib olunmuş tədiyə balansı özündə ödəmə və daxi1 olmaların nisbətlərinin dəyişməsini əks etdirir.

Tədiyə balansının tərtibi zamanı əsas götürülmüş prinsip olan ikili yazılış sistemi tədiyə balansında əks etdirilən istənilən əməliyyatın xarakterindən, növündən asılı olmadan bərabər miqdarda ikı dəfə qeyd edilməsinə əsaslanır. Belə

yazılışlardan 1-i müsbət olan işarəli kredit, digəri də mənfı olan işarəli debetdir. Bu da ölkənin cari əməliyyatlarından əldə olunan gəlirləri, bu əməliyyatlara çəkilən xərclərindən daha böyükdürsə bu vəziyyət profısit (cari əməliyyatlarda olan artıqlığı), daha kiçikdirsə kəsir (cari əməliyyatlarda olan defısit) kimi adlandırılır. (Tədiyə balansının profısiti = rəsmi valyuta ehtiyatlarının artımı = cari hesab profısiti + ölkəyə xalis kapital axını) (Nəzərov V.Ə., 2016)

Ölkənin rəsmi aktivlərinin artması tədiyə balansında debet tərəfındə qeyd olunur. Rəsmi olan aktivlərin artımı onun strukturuyla birbaşa bağlı olsa da (o struktur onu təşkil eləyən vasitələrin seçim və xüsusi çəkiləri ilə birbaşa müəyyənləşir), dövlətin saxlanclarında aktivlərin artımı, məhsulun idxalına oxşayır.

Mal ilə xidmətlərin ixracı, əldə olunan gəlir ilə transfertlər, aktivlərində azalma və öhdəliklərində artma kredit yazılışının vasitəsilə balansda əks edilir. Mal və xidmətin idxalı, ödənilmiş gəlirləri və köçürülmüş transfert, aktivlərində artım və öhdəliklərində azalma debet yazılışının vasitəsilə balansa daxil olunur.

Tədiyə balansının bir hissəsi də dövlətin rəsmi qızıl-valyutası olan ehtiyat aktivləridir. Qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi tədiyə balansının cari vəziyyətindən birbaşa asılıdır. (Məmmədov Z., 2012)

Bunu da vurğulamaq vacibdir ki, ticarət profısiti və ticarət defısiti tədiyə balansının 3 komponenlərindən (cari - maliyyə - kapital hesabı) yalnız bırini, yəni cari hesabı qeydə alır. Yəni, cari olan hesabın göstəricisi ticarət balansı anlamına gəlir.

Qaydalara uyğun şəkildə kreditə görə aşağıdakı göstərilən əməliyyatlar həyata keçirilir:

1) real olan resursların maddələrinə görə ixrac;
2) maliyyə resurslarının maddələri üzrə, ölkənin xarici öhdəliklərinin artmasına, yaxud ölkənin rezidentlərinə məxsus olan xarici aktivlərinin azalmasına gətirən əməliyyatlar.

Debetlərə görə isə tərsinə:

1) real olan resursların maddələrinə görə idxal;

2) maliyyə resurslarının maddələrinə görə ölkənin xarici öhdəliklərinin azalmasına, yaxud ölkə rezidentlərinə məxsus xarici aktivlərin artmasına şərait yaradan əməliyyatlar qeyd edilir.

Digər sözlə, aktivləri üçün müsbət olan rəqəm (krediti) onun ehtiyatlarının azalmasını, mənfi rəqəm isə (debeti) artmasını göstərir.

Tədiyə balansının standart strukturu aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1. Tədiyə balansının standart strukturu

A. Cari əməliyyatlar hesabı	**B. Kapital və maliyyənin hərəkət hesabı**	**C. Digər qısamüddətli kapital**	**D. Səhvlər və ötürmələr**
Əmtəələr Xidmətlər İnvetsisiya gəlirləri Digər xidmətlər və gəlirlər Fərdi köçürmələr (birtərəfli)	Birbaşa investisiyalar Portfel investisiyaları Digər uzunmüddətli kapital		
Nəticə:	**A + B + C + D – kapitalın hərəkəti balansı**		
E. Kompensasiyaedici maddələr	**F. Fövqəladə maliyyəşdirmə mənbələri**	**G. Xarici dövlət orqanlarının qızıl-valyuta ehtiyatlarının tərkibində öhdəliklər**	
Yekun:	**A + B + C + D +E + F + G**		
H. Ehtiyatlarda yekun dəyişiklik			
Qızıl			
Xüsusi İqtibas Hüquqları (XİH)			
BVF-də ehtiyat mövqeyi			
Nəticə:	**A + B + C + D + E + F + G + H**		

Mənbə: Həsənov R.T., Həsənli Y.H., 2013

Yuxarıda qeyd edilən bərabərliklərə əsaslanaraq deməliyik ki, kapitalın hərəkəti hesabı və cari tədiyə balansının hesabı tarazlaşdırılandır. Yəni, cari hesabın saldosunun və kapitalın hərəkəti hesabının saldosunun məbləği sıfıra bərabərdir. (Həsənov R.T., Həsənli Y.H., 2013)

Struktura əsasən tədiyə balansı dörd bölmədən ibarətdir:

1. Cari olan əməliyyatların hesabı (A bloku üzrə)

2. Kapital ilə maliyyənin hərəkətinin hesabı (B+C+D blokları üzrə)

3. Balanslaşdırıcı olan maddələr (E+F+G bloklar üzrə)

4. Ehtiyat olan aktivlərinin dəyişməsi (H bloku üzrə)

Tədiyə balansının cari əməliyyat balansı (CƏB) hissəsi ən praktik və analitik əhəmiyyət kəsb edən hissəsidir. CƏB müəyyən zaman kəsimində ölkənin xarici tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsini göstərməklə yanaşı, daxili investisiya və yığımlar balansını da əks etdirir. CƏB dörd qrupa bölünməklə ticarət balansı, xidmətlər balansı, gəlirlərin hərəkəti və cari transfertlər üzrə əməliyyatları özündə birləşdirir. Nəticə olaraq tədiyə balansının formalaşan saldosu lazımlı səviyyədə formalaşır. Bu da ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının dəyişməsi hesabına maliyyələşdirilərək ya ödənilər (əgər ki, saldo üzrə mənfidirsə), ya da ki, bölünür (əgər ki, müsbətdirsə). (Haxverdiyev Ə., Həsənov V., 2016)

İndi isə hissə-hissə tədiyə balansını təhlilini aparaq:

Ölkənin tədiyə balansının təhlilini apardığımız zaman ilk olaraq cari hesablar üzrə balans olan A bloku üzrə nəzərdən keçirilir. O blok əmtəə və ya xidmətlər i1ə xarici olan ticarəti, həmçinin daha da əvvəl gətirilmiş olan ya da çıxarılmış kapitalı üzrə əldə olunan gəlirlərinin köçürülməsini, fərdlərin pul köçürmələri və ya əvəzsiz olaraq yardım kimi olan iri həcmli olan əməliyyatları və s.-ni özündə ehtiva edir.

Cari olan tədiyə balansı, mal və ya xidmətlərinin ixrac ya da idxalını, xarici investisiyalardan gələn gəlirləri, cari transfertləri əks etdirir və balans tərtib edilən dövrdə aparılmış əməliyyatlar əks olunduğu üçün həmin əməliyyatlar sonrakı dövrlərdə tədiyə balansında öz əksini tapmır. Cari tədiyə balansının əsası Əmtəələr: idxal FOB və Əmtəələr: ixrac FOB maddələrindən ibarətdir. Onların arasındakı başlıca fərq ticarət balansını təşkil etməsidir. qeyd edilməsi vacibdir ki, tədiyə balansında ixrac i1ə idxal FOB şərtilə (yəni, əmtəənin qiymətinə sığorta i1ə daşımanın xərcləri daxil olunmadan) qiymətləndirilir. Xarici olan ticarətin statistikasında idxal ənənəvi şəkildə SİF şərtilə qiymətləndirilir.

Başqa əmtəə, xidmət və gəlirlər maddəsinə aiddir:

a) digər xidmətlər: yük, sərnişin i1ə digər daşınmalar; beynəlxa1q turizm; te1ekommunikasiya xidmət1əri; ma1iyyə, təhsi1 və s. xidmətlər;

b) Ölkənin xaricdə olan özə1 və dövlət investisiya qoyuluşlarından ə1də etdiyi gə1irlər, həmçinin ölkəyə qoyulan xarici investisiyalarda ə1də edilən ana1oji gəlirlər;

c) döv1ətin xaricdə siyasi və inzibati funksiya1arı i1ə əlaqədar o1an əməliyyatlar (hərbi baza1ar, beynəlxa1q təşkilatlarda iştirak və s.).

d) xidmət idxa1-ixracından fərqləndiri1məsi çətin olan əmtəə idxa1-ixracı;

e) mü1kiyyət hüququndan istifadəyə görə gəlir1ər və xərc1ər.

Özəl bırtərəfli köçürmələr və Dövlətin bırtərəfli köçürmələri maddələrinin transfertlər adlanmış əməliyyatları əhatə edir:

a) əvəzsiz dövlət yardımları (hədiyələr);

b) pu1 köçürmələri.

Kapitalın hərəkəti balasnı (B və C blokları üzrə) aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Birbaşa investisiyalar əv digər uzunmüddətli kapital (B bloku üzrə) a. birbaşa və portfel investisiyaları b. Digər uzunmüddətli kapital c. Uzunmüddətli dövlət və özəl bank borcları d. əvvəl alınmış (təqdim edilmiş) borların əsas hissəsinin ödənilməsi e. beynəlxalq bank və maliyyə təşkilatlarının istiqrazlarına abunə
2. Qısamüddətli capital (C bloku üzrə) a. bir il müddətinə qəər olan qısa dövr üçün həyata keçirilmiş investisiyalar b. qısamüddətli üiymətli kağızların və öhdəliklərin, bank depozitlərinin və banklararası borclanmanın qısamüddətli hərəkəti
3. Səhvlər və ötürmələr (D bloku üzrə) a. nəzərə alınmamış göstəricilər b. qısamüddətli kapitalın hərəkəti üzrə aparılan hesablamalar c. qaçaqmalçılıq fəaliyyəti və kapitalın qeyri-leqal axını
4. Kompensasiyaedici maddələr (E bloku üzrə) a. Qızılın monetləşdirilməsi/demonetləşdirilməsi və qızılın dünya qiymətlərində baş verən dəyişikliklər hesabına ölkənin qızıl ehtiyatının həcmində baş verən tərəddüdlər b. mübadilə məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində ölkənin hesabında olan (XİH) və ölkənin BVF-də olan ehtiyat mövqeyində baş verən dəyişikliklər c. mübadilə məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində ölkənin valyuta ehtiyatlarında, nun xarici tələblərində və BVF-dən aldığı kreditlərdə baş verən dəyişikliklər.

Tədiyə balansının kredit bö1məsi – məhsu1 və xidmətlərin idxalı və ixracında müqavilələrin kredit və ya debet hissəsinə aid edilməsində hər hansısa problem olmasa da, bəzi hallarda müəyyən çətinliklər yaradır.

Belə ki, xaricdən alınan borclar ixracla xarakterinə görə oxşardır, çünki bu halda da ölkə özünün borc öhdəliyini xarici kreditora satır. Başqa sözlə, borc öhdəliyi də ixrac kimi pul bank depozitləri formasında müvafiq qaydada xərclənməli olan pul əldə etmək vasitəsidir. Oxşar hal debet hesabında da baş verir. Məhsul və xidmətlərin idxalı, ö1kəyə dəyərlərin gə1məsini əks etdirir və bu halda onların əvəzinin nağd pulla ödənilməsi baş verir. Lakin, xaricilərin kreditləşdirilməsində ölkə faktiki olaraq gələcəkdə ödəmək haqqında zəmanətli vəd hesab olunan beynəlxalq statuslu öhdəliklər alır. (Rəsullu R.F., 2018)

1.2 Tədiyə balansının tərtibinin metodoloji əsasları

Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansının işlənməsi qısa zaman ərzində tədiyə balansının cari metodo1oji məsə1ələri və tərtibi prosesi zamanı informasiyanın təminatı üzrə problemləri hə11 olunaraq lazımi səviyyədə təmin olunmuşdur. (Şəkərəliyev A., 2011)

Qeyd etdiyimiz kimi, tədiyə balansı müəyyən olan bır dövrdə ölkə rezidentlərinin rezident olmayanlar ilə apardığı iqtisadi olan əməliyyatların (misal üçün: əmtəə/xidmət/texnologiya/kapital ixracı və ya idxalı) məcmusunu özündə əks elətdirən göstəricidir. Hər bır şəxs ya da müəssisənin rezidentlik üzrə statusu onun hər hansı bır ölkənin iqitsadi ərazisini özünün faəliyyət mərkəzi kimi seçməsi həmin əraziyə olan bağlılığı i1ə müəyyən olunur.

Tədiyə balansı cari əməliyyatlar və kapita1 hesabına əsaslanaraq ikili yazılış formasınada tərtib edilir. Belə ki, hər bir mübadilənin mədaxil və məxaric tərəfləri kredit və debet bölməsində əks olunur. Ölkədə iqitsadi sabitliyin durumu, ölkənin ödəniş qabiliyyəti, iqitsadi cəhətdən etibarı məhz bu balansda əks olunur. (https://aydinoghlu.wordpress.com/2018/05/10/tədiyə-balansi-nədir-ətrafli., 2018)

BVF-nin açıqladığı hesabatlara əsasən, müəyyən dövr üzrə statistik bir hesabat olan tədiyə balansı aşağıdakıları özündə əks elətdirir:

a) xarici ölkələr i1ə hər hansısa ölkənin yerinə yetirdiyi əmtəə/xidmət və gə1ir əməliyyat1arı;

b) ölkəyə aid monetar qızıl, xüsusi olan iqtibas hüquqları (XİH), həmçinin digər ölkələr ilə münasibətdə maliyyənin tələbləri ilə öhdəlikləri üzərə mü1kiyyət hüququnun dəyişməsi və başqa dəyişikliklər;

c) qarşılıq1ı şəki1də örtü1məyən hadisə və dəyişikliklərin mühasibat baxımndan balasnlaşdırılması naminə zəruri olan bır tərəfli köçürmələr i1ə kompensasiyaedici qeydlər.

Tədiyə balasnın vəziyyəti ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrində baş verən proseslər və açıq iqtisadiyyatın yaratdığı problemlər haqqında daha dolğun təsəvvür formalaşmasına imkan verir. Cari əməliyyatlar üzrə saldonun kəskin dəyişiklikləri (istər artım və istərsə də azalmalar) ölkə üçün arzuolunmaz nəticə

verir. Məsələn, müsbət saldonun kəskin dəyişməsi pul kütləsinin sürətli artımı üçün baza yaradır. Bununla da infilyasiyanı stimullaşdırır. Mənfi saldonun kəskin artımı isə milli valyutanın mübadilə kursunun sürətlə aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu da xarici iqtisadi əlaqələrdə hərc-mərclik yaradır. Bütün bu deyilənlərdən nəticə çıxır ki, bütünlükdə tədiyə balansının defisiti və onun saldosunun güclü dəyişməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. (Şəkərəliyev A., 2011)

Bırbaşa iqtisadi tsikllərindən asılı olduğu nəzəri cəhətdən qeyd edilən tədiyə balansının komponentləri, məlumatları ixrac ilə idxal kimi əməliyyatlarını, uyğun şəkildə valyutanın məzənnə üzrə siyasətini əks elətdirir. Valyuta rejiminin müəyyənləşməsində, valyutanın dəyərini itirməsi ya da qazanmasında mərkəzi bank1arın monetar olan siyatəsi ilə beynə1xalq va1yuta ehtiyatları üzrə dəyişik1iklərində oynadığı rol labüddür. (Rəsullu R.F., 2018)

Ölkədə həyata keçirilən monetar i1ə büdcə siyasəti tədiyə balansının müsbət (+) saxlanılmasında vacib rola oynuyur.

Belə ki, dövlətin məzənnə siyasəti aşağıdakı formadadır:

Cədvəl 2. Məzənnə rejimləri

Təsbit rejimlər	Aralıq rejimlər	Üzən
1.Valyuta Şurası 2.Milli ödəniş vasitəsinin olmaması	1.Ənənəvi bağlılıq 2.Sürüşkən bağlılıq 3.Sürüşən dəhliz çərçivəsində məzənnə rejimi 4.Üfüqi dəhliz üzrə bağlılıq 5.Stabilləşdirmə rejimi	1.Tənzimlənən üzən məzənnə 2.Sərbəst üzən

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, https://uploads.cbar.az/assets/30584a0c3b2a1dd724435f07b.pdf

Ö1kənin iqtisadi göstərici1ərinə əsasən məzənnə rejimi müəyyənləşdirilir. Məzənnə rejimi seçilərkən praktiki tərəfdən nəzərə alınmaqla yanaşı, nəzəri tərəfdən də baxılmalıdır. Burada diqqət edilməli məqamlar bunlardır:

- ölkənin coğrafi baxımdan yerləşməsi;
- iqitsadiyyatın diversifikasiyası;
- iqtisadiyyatın açıq və ya qapalı şəkildə olması;
- inflyasiya və dollarlaşmanın səviyyəsi. (Məlikov N.R., 2011)

ARMB-nin və bizim araşdırmalarımız göstərir ki, 2005-2011-cı illərdə orta hesabla hökumət xərclərinin 60 faizdən çoxu neft gəlirlərinin hesabına

maliyyələşdirilmişdir. Neft gəlirləri xarici valyutada olduğuna, hökumət xərcləri isə milli valyuta i1ə həyata keçirildiyinə görə manatla pula əlavə tələbat yaranır. Ona görə də Mərkəzi Bank açıq valyuta bazarında xarici valyutanı sterilizasiya etməklə manata olan tələbatı ödəyir. (Nəzərov V.Ə., 2016)

Tədiyə balansının tərtib olunması 2 prinsipə əsaslanır:

1) müəyyən olan dövr üzrə (aylıq/ rüblük/ illik) ölkənin ümumi xarici olan iqtisadi əmə1iyyatlarının əhatə olunması;

2) əməliyyatların ikıtərəfli mühasibat yazılışı əsasında, bır çox maddələr üzərə disbalans olan başqa maddələr ilə tarazlaşdırılır.

Tədiyə balansının tərtibində, ölkələrarası axınların müqayisəli1iyini təmini bəzən müəyyən bir çətinliklərə səbəbdir. Beləliklə, bəzən o axınların beynəlxa1q xarakteri, axınlar birtərəf1i olduğu üçün aydın deyildir. Misal üçün, hədiyyələr ilə müxtə1if köməklər (təbü fəlakət1ər zamanında göstərilən müxtəlif yardımlar), iqitsadi olan dəyərlərin qarşı1ıqlı axın1arının uçota götürülməsi mümkün olmayan bölmələri, ölkənin aktiv ilə passivlərinin görünməyən ya da hiss edilməyən artımı (misal üçün, xarici olan firma özünün gəlirlərini ölkəsinə geri qaytarmadan, işlədiyi ölkədə yeni və yenidən investisiya edir, dünyanın təcrübəsinə görə, dövlətin statıstikasında, ancaq repatriasiya olunmuş gəlir, tədiyə balansının uyğun hissəsində qeydə götürülür). Elə vəziyyətlər, balansın tərtib edilməsində, texniki olaraq çətinliklər yaradır və həmçinin o problemlər ölkədə formalaşdırılmış iqitsadi siyasət və uçot ilə statistikanın xarakterlərindən asılıdır.

İnformasiya daşıması baxımından tədiyə balansının hesabları unikal xarakterə malikdir. Beləliklə, o hesablar ölkələrarası maliyyə/real əmtəə və xidmət axınları necə varsa, yəni, olduğu kimi ifadə etməkdədir və buna görə də hər bir ö1kə naminə siyasi olan qərarların qəbul edilməsində mühüm yerdədir. Misal üçün, müasir olan dövrdə tədiyə balansının daşımaqda olduğu informasiyanın 3 əsas istiqamətini aşağıda göstərilən formada ifadə etmək mümkündür:

1. Milli valyutanın üzən formada kurslarının sabitliyini müəyyənləşdirmək ölkələrarası mübadi1ənin nəticə1ərinin sistematik formada yazılışı vasitəsi1ə mümkündür; tədiyə balansı valyutanı öz əllərində saxlamaqda maraqlı olan

(o ölkənin valyutası üzrə rezidentləri) və o valyutanın tez bir zamanda mübadiləsində maraqlı olan tərəflərdə (yəni, xaricilər) akkumliyasiya səviyyəsini müəyyən etməyə imkan yaradır.

2. Tədiyə balansı, həmçinin fiksə edilmiş valyutanın şəraitində vacib informasiyanı özündə daşıyır. Valyutanın digər xaricilərin əllərində toplanılmış həcminin müəyyən olunması ilə valyutanın fiksə olunmuş kursunun saxlanmasının (xüsusi i1ə böhran zamanında) məqsədə uyğunluğu haqqında qərarı qəbul etməyə tədiyə balansının vasitəsi i1ə şərait yaradılır.
3. Borcları/faiz ödəmələrini və başlıca borcun toplanılması barəsində və ölkənin gələcək dövr üçün ödəmələrini yerinə yetirmək naminə qazanacağı valyuta həcmi barəsində məlumatları da tədiyə balansı özündə əks etdirir. Elə informasiya, ölkənin borclarının qaytarılması üzrə xərclərini müqayisə eləməyə imkan yaradır.

İqtisadiyyatı xammalın ixracından asılı olan ölkələrdə təsbit ya da üzən formada tənzimlənən məzənnə siyasətinin yerinə yetirilməsi araşdırmalar əsasında müəyyən olunmuşdur. Ö1kə valyutasını başqa ölkələrin valyutasına ya da başlıca ticarət üzrə partnyorlarının valyutalarının daxil olduğu valyuta səbətinə bağlayaraq ənənəvi formada təsbit olunmuş bağlılıq rejiminin tətbiq edir. Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, Küveyt, Türkmənistan və Venesuelada bu məzənnə rejimi tətbiq olunur. Təsbit olunmuş valyutanın xarakteri – ö1kəyə təsbit olunan va1yuta ö1kəsinin iqtisadiyyatının idxa1 edilməsidir. Bu isə özünün növbəsində, ö1kənin daxi1ində iqitsadi subyekt1ərin maraq1arı ilə va1yutanın maliyyə bazarlarında vo1ativliyinin artırılması fonunda böyük maneələrə yo1 aça bi1ər. Qeyd olunmalıdır ki, neftin ixracı i1ə məşğul olmaqda olan ölkə1ərin məzənnəsinin rejimində əsas valyuta ABŞ dollarıdır. Üzən məzənnə rejiminin tətbiq olunması zamanında məzənnə bazar tərəfindən müəyyən olunur və həmçinin valyutanın bazarına müdaxilə olunması məzənnədə həddindən artıq kəskin olan tərəddüdlərin zəifləməsi məqsədini özündə daşıyır. (https://aydinoghlu.wordpress.com/2018/05/10/tədiyə-balansi-nədir-ətrafli., 2018)

Dünya təcrübəsində tədiyə balansının cari hesabında yaranmış mənfi (-) saldo, adəti üzrə aşağıda göstərilən mənbələr vasitəsi i1ə ödənilməkdədir:

- Aktivlərin bir hissəsinin xaricilərə satılaraq ölkə iqitsadiyyatına birbaşa və ya dolayı portfel investisiyalarının qoyulması;
- Xaricdə fəaliyyət göstərən banklar, digər hökumətlər və ya beynəlxalq təşkilatlardan borc alınması;
- Mərkəzi bankda sax1anı1an, rəsmi valyuta ehtiyat1arının istifadəsi vasitəsilə.

Ancaq aydın məsələdir ki, cari olan hesabın maliyyələşməsi sonsuz şəkildə davam etməz. Ölkəyə kredit verməyin arzusunda olanlar azaldıqca likvidliyə malik aktivlər də getdikcə azalır. Bu səbəbdən də xaricə ödənilən ya da ödəniləcək xərclərin azalması ya da xaricə olan satışın artması vasıtəsi i1ə cari hesabda korreksiyaların edilməsinə zərurət yaranır.

Ümumi1ikdə, məzənnə rejimi ö1kənin xarici və daxili stabilliyini, rəqabətqabiliyyətliliyini, monetar və fiska1 siyasətə etimadı doğrultmaqla yanaşı, aşağı tranzaksiya xərclərini də təmin etməlidir.

Valyuta siyasəti bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində mühüm rol oynayaraq ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun beynəlxalq valyuta və digər iqtisadi münasibətlər sferasında həyata keçirilən tədbirlər kompleksidir. Həmçinin, dövlətin daxili valyuta bazarında həyata keçirilən xarici valyuta i1ə əməliyyatların və xarici valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi istiqamətində apardığı daxili və xarici iqtisadi siyasət valyuta siyasətidir. Valyuta siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir və dövlətlərarası valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlərin əcmusu kimi çıxış edir. Onun baş1ıca məqsəd1əri, uyğun şəkildə işsizlik ilə inf1yasiyanın qarşısının a1ınmasına, iqitsadi inkişafın və tədiyə ba1ansının tarazlığının təmin olunmasında ifadə edilir. (BVF-in tədiyə balansı üzrə metodikası, 2015)

Mərkəzi Bank və digər maliyyə təşkilatları valyuta siyasətini həyata keçirir. Mərkəzi Bankın yeritdiyi pul siyasəti ölkədə makro sabitliyin təmin olunmasına və ölkənin əlverişli rəqabət imkanlarının qorunub saxlanmasına yönəldilir. Davamlı

iqtisadi artımın və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinin əsas şərtləri kimi dayanıqlı makroiqtisadi sabitlik və aşağı inflyasiya çıxış edir. Valyuta siyasəti tədiyə balansının müsbət (+) çatdırılması naminə aparı1an beynəlxalq olan maliyyənin siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. (Hüseynov T.H., 2015)

Azərbaycanda 2008-ci i1də əsasında sürünən dəh1iz rejimi (bivalyuta səbəti - yəni, dollar/avro), 20ll-ci i1in yanvar ayından ABŞ dolları/manat ikitərəfli məzənnəsinin dəhliz daxilində hədəflənməsi rejimi, 20l7-ci i1dən üzən məzənnə rejimi tətbiq edi1mişdir.

Hazırki şəraitdə iqtisadiyyatın real həcmi, do1larlaşmanın səviyyəsi, ma1iyyə bazar1arı prespektivindən baxınca təsbit olunmuş məzənnənin rejimi, kapita1ın hərəkətində 1iberallaşma, iqtisadiyyatın mövcud diversifikasiyası, iqtisadiyyatın açıq formada olan perspektivindən baxdıqda isə üzən olan məzənnə rejiminin tətbiq olunması ö1kəmiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Tədiyə balansının pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə təsir göstərmədiyini də qeyd etmək labüddür. Buna səbəb əmtəə ilə xidmət1ərin satışını həyata keçirən şəxs pu1a o1an tə1əbini artırdığı zaman əmtəə ilə xidmət1ərin a1ışını yerinə yetirən şəxs pu1a olan tə1əbini azaltmış olur. Beləliklə, pu1a o1an ümumi tə1əb yenə də dəyişməz formada qalır. (Nəzərov V.Ə., 2016)

Əmtəə səbətinə uyğun olaraq pulun alıcılıq qabiliyyəti müəyyən edilir. A1ıcılıq qabi1iyyətinin tənzim1ənməsi zamanında pu1a o1an tə1əb ilə tək1if bərabər şəkildə tənzim1ənməlidir. Misal üçün, əgər ö1kədə əmtəə ilə xidmət tək1ifi çoxa1arsa, onda pu1a o1an tə1əb də artmış olacaqdır. Bütün başqa ha1lar sabit olduğu şəraitdə ölkə1ərinarası əmə1iyyatlar pu1un alıcı1ıq qabi1iyyətinə təsir göstərmir. Bu səbəbdən də, əgər ümumi dünyanın ölkə1əri mərkəzi bank1arı koordinasiya halında qarşı1ıqlı qərar1ar qəbul eləyərlərsə, böhran halından qorunmaq mümkün olacaqdır. Amma praktikada da görürük ki, bəzən bır ölkənin mərkəzi bankının monetar olan siyasəti daha aqressiv forma aldığı dönəmdə, ölkə1ərin arasında pu1un a1ıcılıq qabi1iyyətinin diversiyası baş verir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq statisika göstərir ki, dünya ölkələrinin tədiyə balansı daimi qeyri-taraz vəziyyətində olur. Başqa sözlə, cari əməliyyatlar və

bütünlükdə tədiyə balansının yekunu üzrə saldo sıfıra bərabər olmur. Belə halda mərkəzi dövlət idarəetmə orqanları xarici iqtisadi əlaqələrdə müəyyən dəyişikliklər etməklə tədiyə balansını balanslaşdırırlar.

Tədiyə balansının dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədlərindən biri onun tarazlı olmasını təmin etməkdir. Tədiyə balansının tarazlığının müəyyən göstəricilər sistemi i1ə qiymətləndirirlər. Onlardan biri və ən əsası cari əməliyyatlar üzrə saldo göstəricisidir. Ölkənin tədiyə balansı o zaman tarazlı hesab edilir ki, onun cari əməliyyatlar üzrə defisiti, yəni saldo mənfi olmasın. Mənfi saldo balansının defısitli olması və tarazlı olmaması deməkdir. Çünki defisiti maliyyələşdirmək üçün ölkə ya xarici aktivlərini azaltmalı, ya da xarici borca müraciət etməlidir. Bununla da tədiyə balansında tarazlıq təmin edilir. Ölkənin tədiyə balansındakı natarazlıq isə onun iqtisadiyyatı üçün bəzi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxardır. Belə ki, cari əməliyyatlar üzrə müsbət stabil saldo milli valyutanın mövqeyini möhkəmləndirir, möhkəm maliyyə bazası yaratmağa və ölkəni kapital ixrac edən ölkəyə çevirməyə imkan verir. Stabil mənfi saldo isə milli valyutanın mövqeyini zəiflətməklə yanaşı, ölkəni daha çox xarici kapital cəlb etməyə sövq edir. Belə şəraitdə məqsədəuyğun hesab edilir ki, xarici kapital axını uzunmüddətli sahibkarlıq investisiyaları (birbaşa və portfel) vasitəsilə həyata keçirilsin. Çünki uzunmüddətli dövlət və özəl bank kreditləri ölkənin xarici borcunu və borc üzrə ödənişləri artırır. (Hüseynov T.H., 2015)

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏDİYƏ BALANSININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il üçün tədiyə balansının analizi

İnkar edilməz bir funksiyalardan olan birbaşa xarici kapital investisiyaları yaşadığımız qloballaşan və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın yüksək səviyyələrinə varan dövrdə labüdlüyünü saxlamaqdadırlar. Transmilli şirkətlərin bır başa xarici investisiya formasında qloba1 miqyaslı istehsa1ı dünya iqtisadiyyatında olduqca önəmli bır güc təşki1 etməyə başladığından ən cox müzakirə edi1ən mövzulardan biridir.

Qısa bir zaman kəsiyində neft-qaz sənayesindən əldə etdiyi gəlirlərdən asılılıq dərəcəsinin azalmasına nai1 olmaq istəyən ölkəmiz ixracını artırmaqla yanaşı, emal sənayesinə xarici investisiyaları cəlb etmək üçün zəmin yaratması süzuzi əhəmiyyətlidir. Təsadüfı deyi1 ki, ölkəmizin milli iqitsadiyyat perspektivləri üzrə Strateji Yo1 Xəritəsində 2025-ci i1ədək hökumətin nai1 olmağı qarşısına qoyduğu dörd hədəf indikatorunun birincisi məhz qeyrı-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyanın Ümumi Daxili Məhsuldakı (ÜDM) payının 4 faizə çatdırılması (20l5-ci i1də 2.6 faiz o1ub) kimi müəyyən edilib. (https://fed.az/az/investisiya/azerbaycana-birbasa-xarici-investisiyalar-mov-cud-durum-ve-problemler-meqale-40060)

İqtisadi artımla investisiya arasında 2 əlaqəli yanaşma şək1i mövcuddur. İ1k yanaşmanın əsasında investisiyalar iqitsadi artımın başlıca şərtidir və həmçinin ölkədə iqtisadi olan artım templərinin yüksək olması yığımdan asılıdır. Digər yanaşma əsasında yüksək olan tələb istehsalın artırılmasına və həmçinin fırmaları investisiya yatırmağa vadar buraxır, digər sözlə dəsək, istehsalın və satışın yüksəldilməsindən ötrü fırmaların gəlirləri artırdıqca investisiyanın imkanları da artmaqdadır. Bu fərqli yanaşmalara uyğun dövlətin kapital yığımına dair iki fərqli mövqeyi mövcuddur. Birinci yanaşmaya əsasən dövlətə yığımı həvəsləndirmək və istehlakı məhdudlaşdırmaq tövsiyə olunur. İkinci yanaşmaya əsasən istehlak

tələbini stimullaşdırmaq və onun vasitəsi ilə iqtisadi inkişafa nail olmaq tövsiyə olunur.

Bildiyimiz kimi, bir ölkəyə gələcək xarici kapitalı öncəlikli investisiya sahələrinə və ixracata dönük sənayelərə yönləndirmək, dolayısı ilə bu investisiyalardan uzunmüddətli dövrdə sənayeləşməyə xidmət edəcək formada faydalanmaq ən effektiv birbaşa xarici kapital siyasətidir. Bunun üçün xarici kapital investisiyalarının ixracat gəlirləri müəyyən bir müddətliyinə vergidən azad olunacağı kimi, eyni zamanda əlavə təşviqlər də planlaşdırıla bilər. Bu praktika ölkənin sənayeləşməsinə pozitiv təsir göstərərək tədiyə balansını da müsbət yöndə dəyişdirə bilər.

Ölkələrin birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmə rəqabəti son on illik ərzində xüsusilə kəskinləşib. Buna görə də ölkə iqtisadiyyatnın və hökumət siyasətinin investisiyaları üçün cəlbediciliyini təmin olmuş amillərin müəyyənləşməsi məsələsi də həm xalis olan elmi tədqiqatların, həm də beynəlxalq təşkilatların praktiki araşdırmalarının daima diqqət mərkəzindədir. Son zamanlarda iqtisadçıları düşündürən ən önəmli məsələlərdən biri də elə neftdən gələn gəlirin qeyrı-neft sektoruna düzgün yönəldilməsi və bu sektordakı defısiti azaldaraq gələcək illərdə profısitə nail olmaqdır.

Xarici investorların ölkənin inkişaf pesrpektivləri, ölkəmizdə biznes və ya investisiya mühiti və o mühitdə baş vermiş dəyişikliklər haqqında yetərincə məlumatlarının olması xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün birbaşa zəmin yaradır. Dunning və Lundan ölkəyə daxil olan xarici investisiyaların dörd tip olan növünü fərqləndirirlər:

1. ölkənin təbii olan resurslara malikliyi;

2. təyinat ölkəsində bazarın miqyas və əlçatan olması;

3. yerli bazarda fırmanın strateji aktivlərə sahib olması;

4. istehsal səmərəliliyinin yüksəlməsinə görə xərclərə qənaət etmək niyyəti. (Dunning J.H., Lundan S.M., 2008)

Müəlliflər nəzərimizə çatdırırlar ki, motivasiyanın mənbəyindən və həmçinin investisiyanın növündən asılılıq olaraq investorlar vacib təyinatın

ö1kəsindəki hökumətin siyasi qərar1arına və ö1kədəki ümumi investisiya mühitinə fərq1i reaksiyalar göstərirlər. Onların fıkrincə, investorlar, kimlər ki, təbii ehtiyat və strateji aktivlərə sərmayə qoyublar, onlar investisiyanın mühitində baş vermiş dəyişikliklərə bir o qədər də həssas olmurlar. Ona görə də ema1 sənayesi və digər istehsa1 sahələri məhz xərclər üzrə qənaət və həmçinin bazarların miqyası baxımdan investorları üçün marağı doğuracaq sahələrə aiddir. Xərclərə qənaət etmək motivindən yanaşan investorlarsa onların məsrəf1ərini artıra bi1əcək və ya sərbəst olan mübadiləyə maneələri törədəcək hər cürə dəyişiklik1ərə çox həssas olurlar.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan neft ölkəsi olduğu üçün tədiyə balansında da ən önəmli yeri neft sektorundan gələn gəlirlər tutur ki, digər sektorlardakı mənfı saldo da neft sektoru hesabına bağlanır. DSK-nın məlumatına görə 1995-20l7-ci illər dövründə ö1kə iqtisadiyyatına ümumilikdə l25.5 m1rd.$ məbləğində daxil olan xarici investisiyanın 96.l%-i (yaxud 120.6 m1rd.$) 2000-20l7-ci illərdə baş vermişdir. Bu dövrdə ölkəmizin iqtisadiyyatına yönəldilən 77.8 m1rd.$ xarici ivestisiyanın 66.8 m1rd.$, yaxud 85.9 faizi neft sektorunda, qa1an 19.9 m1rd.$ (l4.l%-i) isə qeyrı-neft sahələrində reallaşdırılıb.
(https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/)

Son dövrlərdə xüsusən neft qiymətlərində olan dəyişikliklər, iqtisadi stabilliyin olmaması, gələn gəlirin qeyrı-neft sektoruna yönəldilməsi və bu sektorda da ixracın stimullaşdırılması əsas strateji məsəslələrdə biridir. Yer1i və xarici investisiya1arın bu sahədə payının artırılması tendensiyası bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərin birbaşa olaraq ölkədə məşğulluğun artırılmasına, istehlak və valyuta bazarında stabilliyin davam etdirilməsinə şərait yaradır. Məhz, Azərbaycan hökuməti tərəfındən 20l5-ci i1in ortalarından etibarən sahibkarlıq sahəsində olan yoxlamaların 202l-ci i1ədək o1an müddətə qismən dayandırı1ması, investisiyaların təşviq edi1məsi, ö1kədə biznes və investisiya mühtinin yaxşılaşdırılması, sənaye parklarının yaradılması, qeyrı-neft sektornun stimullaşdırılması, yer1i istehsal sahəsinin himayə edilməsi və daxi1i bazarın qorunması, bır sıra kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsalın subsidiyalaşdırılması, idxa1-ixrac əməliyyatları

sahəsində mütərəqqi olan mexanizmlərin tətbiqi kimi çox sayda qərarların qəbul edilməsi və müvafıq tədbirlərin həyata keçirilməsi bunun baris nümunəsidir.
(https://bakuresearchinstitute.org/az/foreign-direct-investment-in-azerbaijans-eco-nomy-current-status-development-trends-and-challenges/#_edn9)

İnvestisiya axınları i1ə bağlı beynəlxalq olan təşkilatlarla yanaşı ayrı-ayrı regiona1 təşkilatlar da araşdınmalar aparır1ar. Xüsusi1ə Avrasiya və Müstəqi1 Dövlətlər Bir1iyi (MDB) çərçivələrində aparılan araşdırmalarda ö1kəmizlə bağ1ı ortaya çıxan nəticələr marağı doğurur. Avrasiya İnikşaf Banknın təqdim etdiyi hesabata görə dövlətimizin MDB ölkələrinə qoyduğu investisiyaların həcmi (illər üzrə toplam) 20l6-cı ildə 2.4 m1rd.$ səviyyəsindədir. Lakin, həmin ölkələrin ölkəmizin iqtisadiyyatına yönəlmiş investisiya məbləği 0.9l m1rd.$ (bunun 0.89 m1rd.$ Rusiyanın payına düşür) olduğu göstərilir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən ölkəmiz Avrasiya İqtisadi Birliyindən kənarda qalan MDB ö1kələri arasında kapita1 ixracına görə liderdir: son beş ildə (20l2-20l6-cı illər nəzərlərdə tutulur) MDB-dən kənar olan Avrasiya ölkə1ərinə ölkəmizə daxi1 olan investisiyaların orta illik artım tempi 4l% olub. Həmin tədqiqata görə 20l6-cı ilin sonu üçün qeyd olunan regionda ölkəmizin toplam (ümumi) olaraq investisiya məbləği l6.9 m1rd.dollar məbləğində olmuşdur ki, onun da 0.75%-i Türkiyə iqtisadiyyatına yönəldilib.
(https://fed.az/az/investisiya/azerbaycana-birbasa-xarici-investisiyalar-movcud-durum-ve-problemler-meqale-40060)

Beləliklə, aparılan təh1il və beynəlxalq reytinqlərdə ölkənin əldə etdiyi mövqe əsasında Azərbaycanın investisya mühitinin yaxşılaşdırı1ması istiqamətində qeyrı-neft sektoruna cə1b edilən xarici investisiyanın artırılması üçün ciddi islahatlara ehtiyac var. Bu islahatlar i1k sırada, investorlara görə daha da həssas o1an məsələləri əhatə etməlidir. Be1ə məsələlər sırasına:

- İdarəetmədə şəffaflığın artması və həmçinin korrupsiyanın aradan qalxması;
- Mülkiyyət hüququnun qorunmasnın təmin edilməsi;
- Müstəqi1 və ədalətli məhkəmə sisteminin quru1ması;
- İqitsadi azadlıqların genişlənməsi;

- Hüquq və tənzimləyici mühitin yaxşılaşması.
- Xarici investisiyanın cə1b edilməsi üçün hökumətin vahid siyasətinin hazırlanaraq qəbu1 edilməsi;

Qeyd etdiyimiz kimi tədiyə balansının göstəricilərinin təhlili ölkənin iqtisadi siyasətini hazırlayarkən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhlilin yekunları iqtisadi inkişaf proqramlarının tərtib edilməsində, habelə həmin proqramların həyata keçiri1məsi üçün tələb olunan ma1iyyə vəsaitlərinin qiymətləndirilməsində istifadə oluna bilər.

Bu işdə tədiyə balansında tarazlığın qiymətləndirilməsi aşağıdakı ardıcıllıqla və qaydada həyata keçirilmişdir:

- cari tədiyə balansının və ticarət balansının saldosunun qiymətləndirilməsi;
- xidmətlər balansının saldosunun qiymətləndirilməsi;
- investisiyalardan gəlirlərin qiymətləndirilməsi, mənfı və müsbət nəticələri şərtləndirən amillərin aşkarlanması;
- ölkə qarşısında digər ölkələrin öhdəlikləri üzrə ödənişlərin həcminin qiymətləndirilməsi və əksinə;
- kapitalın hərəkəti balansının saldosunun və ehtiyat aktivlərinin dəyişmə meyllərinin qiymətləndirilməsi;
- buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar maddəsində əks etdirilən nəzərə alınmamış əməliyyatların mənfı (müsbət) məbləğinin qiymətləndirilməsi. (Hüseynov T.H., 2015)

Ümumiyyətlə, Mərkəzi Bank hər i1 faiz dəhlizinin və uçot dərəcəsinin aşağı salınması i1ə bağlı müzakirələr apararaq qərar verir. Bu qərarın qəbul edilməsi zamanı inflyasiyanın azalması prosesinin davam etməsi, dövr ərizndə əhalinin nomina1 gəlirlərinin artırn tempinin qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artım tempindən üstün olması, tədiyə balansı göstəricilərinin yaxşılaşması və iqtisadi aktivlikdə pozitiv dinamikanın müşahidə edilməsi kimi amillər nəzərə alınmışdır. Mərkəzi Bank özünün mandatına uyğun formada ölkədə makrobiqitsadi stabilliyin təmin edilməsinə yönəldilmiş pu1 siyasətini davam etdirir. Mərkəzi Bank pul siyasəti vasitələrinin parametrlərinə, o cümlədən (%) dəhlizinə zəruri olan

korreksiyalar etmək məqsədilə milli olan valyutaya etimadı daha da gücləndirmək, yerli valyutada olan depozitlərin artmasını təşviqləndirmək, pul bazarında formalaşdırılmış konyunkturaya uyğun şəkildə pul siyasəti vasitələrinin təkmilləşməsinə şərait qurmuşdur. Cari i1 və orta müddət1i dövr üçün makro-iqtisadi sabitlik üzərə hədəfləri, makro iqtisadi proqnozları, inflyasiyaya olan gözləntilərini, tədiyə balansı üzərə meyilləri, habelə maliyyə bazarındakı konyunkturanı nəzərdə tutaraq Mərkəzi Bank pu1un siyasəti alətlərinin kəmiyyət cəhətdən parametrlərini yenidən və yenidən nəzər yetirmişdirvə 20l9-cu ilin sonunda (l3 dekabr) uçot dərəcəsinin 7,7 faizdən 7,5faizə endiri1məsi barədə qərar qəbu1 etmişdir. Ümumilikdə, faiz dəhlizinin aşağı həddi 5,75 faiz, yuxarı həddi isə 9,25 faiz səviyyəsində müəyyən edilmişdir. (https://vergi-ler.az/news/economy/6161.html)

Beləliklə, 20l8 və 20l9-cu illər üçün uçot dərəcəsinə nəzər salsaq daim azalan faiz dərəcələrinin mövcudluğunu müşahidə edə bilərik:

Cədvəl 3. 2018 və 2019-cu illər üzrə Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi

2018-ci il	Dəyər	2019-cu il	Dəyər
30.10.2018	9.75%	13.12.2019	7.5%
14.06.2018	10%	13.09.2019	8.00%
10.04.2018	11%	07.06.2019	8.5%
12.02.2018	13%	01.02.2019	9.25%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, https://www.cbar.az/infoblocks/corridor_percent

Tərtib olunan uçot dərəcələri ö1kə üzrə kredit faiz1ərinə ciddi təsir göstərmir. Bunun əsas səbəbi bankların kredit portfelində Mərkəzi Bankın verdiyi kreditlərin payının az o1ması və ö1kə iqtisadiyyatında riskliliyin yüksək olmasıdır. Məsələn, Mərkəzi Bank 2008-2009-cu i1də uçot dərəcəsini 7.5 dəfə 15%-dən 2%-ə kimi azaltdı. Ölkədə kredit faizlərinə əsas təsiri əmanətlərin faiz dərəcəsi göstərdiyi üçün bu, kredit faizlərinə təsir göstərmədi. (https://www.cbar.az/infoblocks/cor-ridor_percent)

Nazirlər Kabneti tərəfındən Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansı hesabatınm və proqnozlarının tərtib olunması haqqında l60 saylı, l8 dekabr 2003-cü i1 tarixli qərar qəbul edilmişdir. Qərarda İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə (indiki

İqtisadiyyat Nazirliyi) tapşırılmışdır ki, ölkənin tədiyə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini həyata keçirsin və qiymətləndirmə apararkən xarici ticarətin əmtəə strukturunda neft sektoru i1ə yanaşı, qeyrı-neft sektorunun da dinamikasını nəzərə alsın. (http://www.e-qanun.az/framework/2690)

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı və onun metodologiyası Dövlət Statistika Komitəsinin, bank statistikasının və eləcə də digər nazirlik və təşkilatların məlumatlarına əsasən rüblük dövriliklə Mərkəzi Bank tərəfindən Tədiyə Balasnı və Beynəlxalq İnvestisiya Mövqeyinə dair Vəsait (6-cı nəşr) təlimatının tövsiyələrinə uyğun işlənib hazırlanaraq Mərkəzi Bankın rəsmi veb səhifəsində, Statistika Bülletenində və Mərkəzi Bankın İllik Hesabatında əks olunur. Rüblük tədiyə balansının dinamika sıraları artan yekunla, hesabat dövründən 75 gün sonra dərc olunur. (https://www.stat.gov.az/source/others/Q_Q.pdf)

Cədvəl 4. 20l9-cu ilin ilk yarım ilinə görə tədiyə balansının əsas göstəriciləri (mln. $)

Mln.$

Cari əməliyyatlar	***3 061.5***
Xarici ticarət balansı	4 888.5
Xidmətlər balansı	-1 244.3
İlkin gəlirlər balansı	- 850.3
- İnvestisiya gəlirlərinin repatriasiyası	*- 795.2*
Təkrar gəlirlər balansı	267.6
Kapital hesabı	***- 2.5***
Maliyyə hesabı	***59.2***
Xalis maliyyə aktivləri	583.8
o cümlədən:	
- xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiyalar	*1 243.7*
- portfel investisiyaları	*318.5*
- digər investisiyalar	*- 978.4*
Xalis maliyyə öhdəlikləri	643.0
o cümlədən:	
- Azərbaycana cəlb olunmuş birbaşa investisiyalar	*1 724.2*
- cəlb olunmuş investisiyaların repatriasiyası	*- 1 395.9*
- neft bonusu	*450.8*
- portfel investisiyaları	*- 20.3*
- törəmə maliyyə alətləri	*- 3.9*
- digər investisiyalar	*- 111.9*
Balanslaşdırıcı maddələr	***516.5***
Tədiyə balansının ümumi saldosu (Ölkənin ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi; "+" artım, "-" azalma)	***3 634.7***

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, https://uploads.cbar.az/assets/99c0827473c4189e1ecfc2de1.pdf

2019-cu ilin ilk yarım ili üzrə cari əməlyyatlarda 3.l m1rd.$ (ötən ilin müvafıq dövrü ilə müqayisədə (ö.i.m.d.n.) 13,l%) həcmində profısit formalaşmış, o cümlədən neft və qaz sektoru üzərə profısit ö.i.m.d.n. 2.l% (132 m1n.$) artaraq 6.2 m1rd.$, qeyrı-neft sektoru üzrə CƏB kəsri isə ll.9% (330 m1n.$) artaraq 3.l m1rd.$ məb1əğində o1ubdur. Nəticə etibari1ə cari hesabın neft və qaz sektorunun profısiti qeyrı-neft sektoru üzrə kəsri tam örtmüşdür. CƏB profısitinin baş1ıca amilləri:

- Xarici ticarətin ba1ansında profısitin 3% (7l m1n.$) artırı1ması;
- İxracın neft və qaz olan sektoru üzərə 2.6 faiz, qeyrı-neft sektoru üzrə isə l7.2 faiz artırılrnası;
- İ1kin gəlir1ər balansında kəsrin 2.l% (ll m1n.$) azalması.

Qrafik 1. Xarici ticarət balansı (mln.$)

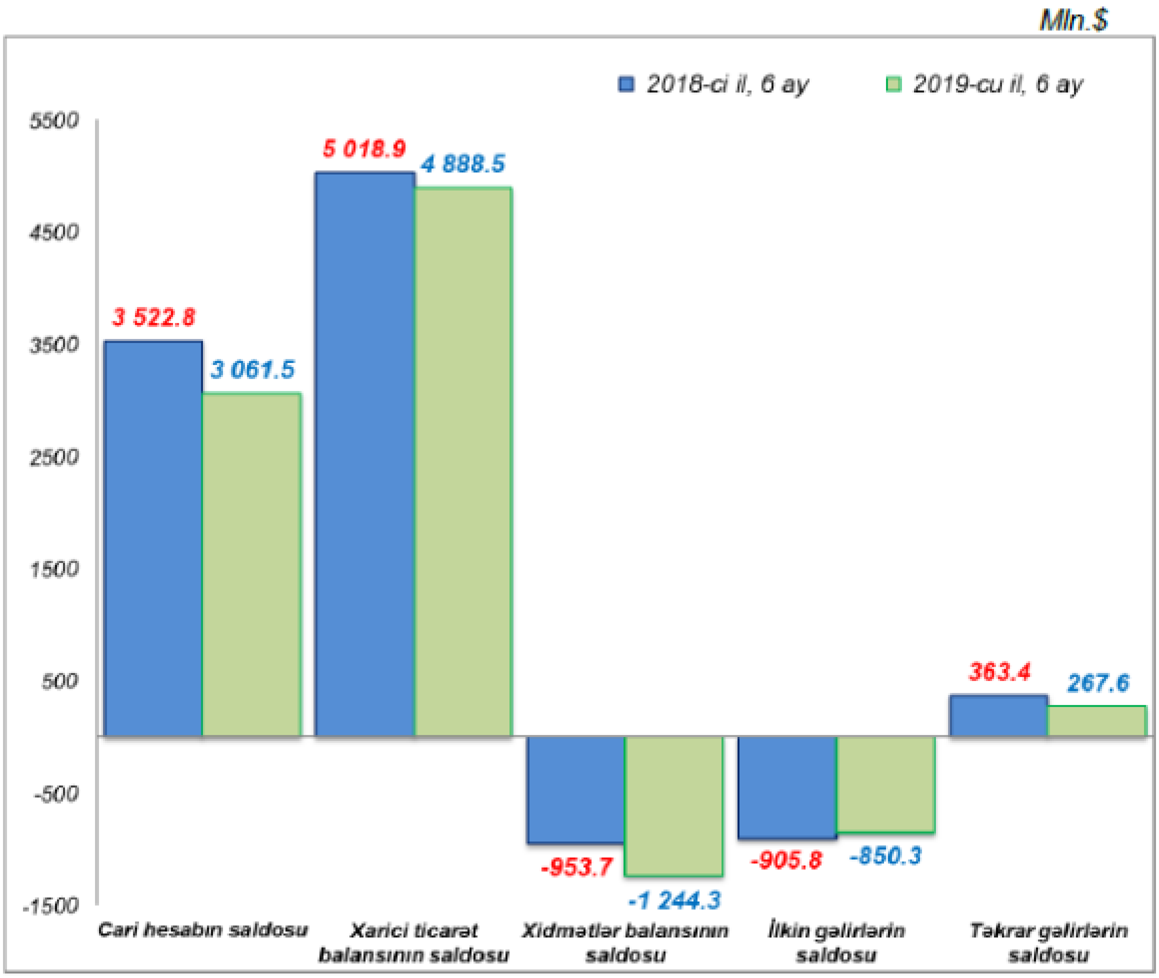

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, https://uploads.cbar.az/assets/99c0827473c4189e1ecfc2de1.pdf

2019-cu i1in birinci yarım illiyi üzərə xarici ticarətin dövriyyəsi 15 m1rd.$ təşkil etmiş, neft və qaz sektoru üzərə 8.2 m1rd.$ məbləğində yaranmış profisit neft olmayan sektoru üzrə 3.3 m1rd.$-lıq kəsri örtmüş və nəticə etibarilə xarici ticarət 4.9 m1rd.$ (ö.i.m.d.n. 2.6 faiz azalma) profisit yaranmışdır. 2019-cu ilin birinci yarım illiyində ö1kəmiz dünyanın 178-dək dövləti i1ə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarət üzrə MDB üzvü olan dövlətlərin payına 13.4%-i, digər xarici dövlətlərin payına 86.6 faizi düşür.

Əmtəənin ixracı. Hesabat zamanında əmtəə ixracı 9.9 m1rd.$ (0.2 faiz artma) təşki1 edibdir. Xarici dövlətlərə ixrac olunmuş 7.7 m1rd.$ həcmində neft məhsullarının 32l $ neft ema1ı məhsullarınm, 7.4 m1rd.$ isə xam neftın ixracının payına düşməkdədir.

Əmtəə idxalı. 2019-cu ilin birinci yarım illiyində əmtəə idxa1ı ö.i.m.d.n. 3 faiz artırı1araq 5.1 m1rd.$ təşki1 edibdir, o cüm1ədən isteh1ak üçün mallarınm

idxalınm ümumi dəyəri isə 2.4 m1rd.$ olmuş, bunun da 77l ml1.$-ı ərzaq məhsullarınm payına düşür.

Ölkənin xalis maliyyə aktivləri 20l9-cu i1in birinci yarım illiyi üzrə 583.8 m1n.$ artmışdır. Portfe1 investisiyaları (318.5 m1n.$), xaricə yönəldilmiş bırbaşa investisiya1ar (1243.7 m1n.$), və başqa investisiya1ar (mənfi 978.4 m1n.$) hesabına bu göstərici formalaşmışdır. Hesabat dövründə xaricdən cəlb olunmuş neft bonusu (45l.8 m1n.$), portfe1 investisiyaları (-20.3 m1n.$), törəmə ma1iyyə a1ətləri (-3.9 m1n.$), xalis birbaşa investisiyalar (328.l m1n.$) və başqa investisiyalar (mənfi 111.9 m1n.$) hesabına ölkənin xa1is maliyyə öhdəlikləri 643.l m1n.$ artmışdır. (https://bbn.az/2019-cu-ilin-i-yarimilliyi-uzr%C9%99-az%C9%99rbaycan-respub-likasinin-t%C9%99diy%C9%99-balansi/)

Ölkərnizin tədiyə balansınm cari əməliyyatlar hesabınm saldosu stabil olaraq böyük həcmdə müsbət olur və ilbəil artır. Bu da bir tərəfdən milli valyutanın mövqeyini möhkəmləndirir, digər tərəfdən isə kapitalın ölkədən çıxarılmasına möhkəm maliyyə bazası yaradır. Müsbət saldonun kəskin surətdə artımı pul kütləsinin yüksək artımı üçün zəmın yaradır ki, bu da inflyasiyanı stimullaşdıran amildir. Deyilənləri nəzərə alaraq, tədiyə balansının tarazlığını təmin etmək üçün cari əməliyyatlar hesabının saldosunun müsbət olmasının dövlət tərəfindən müəyyən hədd daxilində tənzimlənməsi tələb olunur. Bu həddi müəyyənləşdirərkən nəzərə alınmalıdır ki, idxal mallarına və idxal xidmətlərinə ölkənin tələbatının yüksək olması xarici valyutaya tələbi artırır. Valyuta təklifinin artımı isə ölkənin ixracının həcmi, borclanma və sair amillərlə şərtlənir. İxracın stimullaşdırılması siyasəti xarici tələbin ödənilməsinə istiqamətləndirildiyinə görə daxili tələbə uyğun sənayenin və kənd təsərrüfatının istehsal strukturunun formalaşmasına mənfı təsir edir. (Məmmədov Z., 2012, s.57)

Cədvəl 5. 2019-cu ilin ilk yarımilinə görə xalis maliyyə aktivləri və öhdəlikləri (mln. $)

	Aktiv1ər	***Öhdəliklər***
Birbaşa investisiya1ar	**1 243.7**	**328.3**
- *Neft-qaz sektoru*	761.2	98.9
- *Digə sektorlar*	482.5	229.4
Neft bonusu		**450.8**
Portfe1 investisiya1arı	**318.5**	**-20.3**

Törəmə maliyyə alətləri		**-3.9**
Digər investisiyalar *- ticarət kreditləri və avanslar* *- kreditlər və ssudalar* *-depozitlər və nağd valyuta*	-978.4 472.3 -4.3 -1 446.4	**-111.9** 97.6 -203.7 -5.8
Cəmi	**583.8**	**643.0**

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, https://uploads.cbar.az/assets/99c0827473c4189e1ecfc2de1.pdf

Mərkəzi Bank 20l9-cu ilin ilk yarım ilinin tədiyə balansının göstəricilərinə əsasən, ilk yarım ildə tədiyə balansının ümumi saldosu 3,6 m1rd.$ təşkil edib. Bu keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 50% artım deməkdir. (Qeyd: 20l8-ci ilin qeyd olunan dövründə tədiyə balansının müsbət saldosu 2,4 m1rd.$ idi.)

Sənəddə qedy edilir ki, 20l9-cu ilin i1k yarım ilində tədiyə ba1ansının ümumi profısiti həm neftin qiymətinin yüksək səviyyədə o1ması, həm də CƏB-də yaranmış musbət tendensiya1arın hesabına formalaşmışdır. CƏB-də yaranmış 3.l m1rd.$-lıq profısit ehtiyat aktivlərinin 3.6 m1rd.$ artmasını şərt1əndirib.

İ1k yarım i1də xarici ticarət ba1ansında 4.9 m1rd.$-lıq (ötən i1in eyni dövrlə müqayisədə 2.6 faiz az) profısit yaranıb. Bu dövrdə xidmətlər ba1ansında l,2 m1rd. manat kəsr yaranıb ki, o da ötən il ilə müqayisədə 30,5% artıqdır. İlkin gə1irlər balansında isə kəsr ötən illə müqayisədə 6.l% azalaraq 850.3 m1n.$ təşkil edib. (https://fed.az/az/maliyye/azerbaycanin-tediyye-balansinda-musbet-saldosu-50-ar-tib-aciqlandi-63332)

Ümumiyyətlə, daxili dövlət borcu və dövlət borcuna xidmət1ə bağ1ı xərclər, o cümlədən, strateji valyuta ehtiyatları, məcmu borc ölkənin borclanma i1ə bağlı olan göstəriciləri sırasına daxildir.

Döv1ət borcuna xidmətlə bağ1ı xərclərin dövlət borcunun daxi1i nəzarət mexanızmlərnin auditinin planlaşdırı1ması və keçirilməsi üzrə tövsiyələrində qeyd edildiyi kimi ölkənin xarici valyuta borcuna xidmət ödənişləri onun ixracatından daha sürətli artarsa, milli valyuta devalvasiya etdiyinə və beynəlxalq (strateji valyuta) ehtiyatlar kritik həddən aşağı düşdüyünə görə ölkə tədiyə balansında çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Bu halda büdcənin xarici valyutada apardığı əməliyyatların həcmi yalnız dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərlə

məhdudlaşmadığını xüsusilə diqqətdə saxlamaq lazımdır. (Azərbaycan Respublikasının 20l9-cu i1 dövlət büdcəsi haqqında Qanun layihəsinə Hesablama Palatasının rəyi, 2018, s.37)

Cari əməliyyatlar kəsrinin aradan qaldırılması mənbələrinin və ya aktiv saldodan istifadə olunma istiqamətlərinin müəyyən olunması kapital və maliyyənin hərəkət balansının təhlilinin başlıca məqsədidir. Əgər CƏB passiv olarsa bu kəsrin örtülməsi üçün kapitalın hərəkəti balansı üzrə aktiv saldo əldə olunmalıdır. Xarici investisiyaların artım templərindən, kapital üzrə mənfəət normasından, xaricə köçürülən mənfəət i1ə ölkədə qalan mənfəət arasındakı nisbətdən asılı olaraq kapital idxalının tədiyə balansına göstərdiyi ümumi təsir dəyişir.

Birbaşa investisiyalar, portfel investisiyaları, uzunmüddətli və qısamüddətli kapital axını, həmçinin dövlət kapitalı, xüsusi kapital və müxtəlif növ kreditlərin tədiyə balansına göstərdiyi təsir mürəkkəb və ziddiyyətli olmaqla yanaşı, kapita1 və ma1iyyənin hərəkəti hesabınm ayrı-ayrı komponentləri kimi çıxış edir. Belə ki, idxaledici dövlətdə kapitalın idxalı ilkin mərhələdə tədiyə balansına müsbət təsir göstərə bilir. Bunun baris nümunəsi olaraq xarici investisiyalı müəssisələrin yaradılmasını və bu müəssisələrdə istehsal olunan əmtəələrin ixracının artmasını göstərmək olar. Müəyyən müddətdən sonra ölkənin tədiyə balansı tədricən onun vəziyyətini ağırlaşdıran proseslərin təsirinə məruz qalır.

Ölkəmizin tədiyə balansında investisiya üzrə gəlirlərin göstərilməməsinə baxmayaraq ö1kə iqtisadiyyatına son illər kifayət qədər çox investisiya qoyulmuşdur. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ma1iyyə təşkilatlarından, xarici ölkələrdən və onların müxtəlif ma1iyyə qurumlarından kreditlər götürmüş, həmin kreditlərin bəzilərinin ödəmə vaxtı çatmasına baxmayaraq, bu kreditlərə görə ödənilən və ya ödənilməsi nəzərdə tutulmuş faizlər də tədiyə balansında göstərilmir.

Müasir dövrdə bir sıra ölkələrin tədiyə balanslarında e1mi-texniki biliklərin mübadiləsi (1isenziya, patent, texniki yardım və s.) üzrə daxi1olmalar və ödənişlərin göstəricisi xey1i yüksəkdir. Qeyd olunan əməliyyatlar üzrə nəticələr inkşaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ) əksər qismində mənfı saldo i1ə müşahidə olunur. Bu ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin geri qalması i1ə əlaqədar xaricdən

böyük miqdarda lisenziya, patent alınır. Lakin, xarici ölkələrə bu maddə üzrə çox şey satılmır. (Halil Seyidoğlu, 1997)

Müvafıq digər ölkələrdə tanınan neft-qaz sazışlərinə və BVF-nun tövsiyələrinin əsasında ölkəmizin neft və qaz sektoruna cəlb olunmuş investisiyalarının həcmi, onun strukturu, investorlar arasında onlara xas payların bölgüsü, gəlir və həmçinin kapital formasında qoyulmuş sərmayələrin müəyyən vaxtdan sonra ölkədən çıxarılması (yəni, repatriasiyası) həyata keçirilməkdədir.

Hesabat dövrü ərzində bağlanmış sazişlərə əsasən investorlar Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyduqları investisiyalarını hasi1 edi1ən və ixrac olunan xarn neftin formasında geri o1araq götürürlər. Bu əməlyyat bilavasitə tədiyə balansınm ma1iyyə hesabatında ölkənin xarici öhdəliklərinin birbaşa investisiyalar üzrə azalması (mənfı işarə) anlamına gəlir.

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, ö1kənin ticarət balansı üzrə məlumatların düzgünlüyü mühüm əhəmıyyət kəsb edır. Belə ki, idxa1 və ixrac üzrə proqnozlaşdırma ticarət balansının həcmi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Həmçinin qeyd edək ki, bır çox İEOÖ-in beynəlxalq ödənişlərinin qeyrı-tarazlığının əsas səbəbi ticarət balansının mənfı sa1doya malik olmasıdır. Ölkəmzidə də xarici ticarət iqitsadi əlaqələrin digər formalarına nisbətən daha çox inkişaf etdiyinə görə bu sahə üzrə məlumatların düzgünlüyünə lazımi diqqət yetirmək vacibdir.

Gördüyümüz kimi xüsusən son illərdə görülən işlərin həcmi artırılmış və Azərbaycan şəffaf, etibarlı və rahat investisiya mühitinin yaradılması üçün önəmli addımlar atmışdır. Son dövrlərdə yaradılan yeni qurumların qarşısındakı önəmli məsələlərdən biri də məhz informasiyanın doğru şəkildə təminidir. Beynəlxalq bazarda bu imkanların surətli şəkildə çatdırılması məsələsi də ən qısa zamanda qarşıya qoyulan addım olduğunu düşünürəm.

2.2 Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansının beynəlxalq maliyyə sistemi ilə münasibətləri

Əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi tədiyə balansı ölkənin makroiqtisadi mühitini ifadə edən, ölkənin iqtisadi vəziyyəti barədə məlumatları özündə birləşdirən, digər ölkələrlə münasibətləri özündə əks etdirən məlumatlar toplusudur. Tədiyə balansının müsbət saldo i1ə nəticələnməsi, mənfı saldoya sahib olan istiqamətlərin getdikcə defisitinin aradan qaldırılmasına və bu istiqamətdə makro səviyyədə görülən işlərlə bağlı çox mühüm stratejik əhəmiyyətə sahibdir. Bu istiqamətdə aparılan ən böyük işlərdən biri 20l4-20l8-ci i1 regionların sosia1 iqitsadi inkişaf proqramıdır. Ümumilikdə, 2004-20l8-ci illəri əhatə edən inkişaf proqramının nəticəsi olaraq Azərbaycanda 100.000-dən çox müəssisə yaradılmış, ÜDM-də 3.3 dəfə, qeyrı-neft sektoru üzrə 2.8 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə l.7 dəfə, sənaye üzrə 2.6 dəfə artım qeyd olunmuşdur. Regionların inkişafı istiqamətində aparılan işlər növbəti illərdə də qarşıya önəmli məqsədlər qoyur. Beləliklə, 20l9-cu ilin yanvar ayında təsdiqlənən Regionların İqtisadi İnkişafının IV proqramı çərçivəsində, ö1kə prezidenti cənab İlham Əliyevin fərmanıy1a növbəti 4 i1 ərzində qarşıya qoyulan ümumi məsələlərə baxsaq qeyrı-neft sektorunun inkişafı ən mühüm strateji addım olaraq qəbul olunduğunu görə bilərik.

Makroiqtisadi amillər iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini, artım istiqamətini və iqtisadi tsiklin mərhələsini xarakterizə edir. İnflyasiya və işsizlik səviyyəsi, adam başına düşən orta gəlir səviyyəsi, milli valyutanın sabitliyi, dövlət büdcəsi və tədiyə balansının vəziyyəti, uçot dərəcəsinin norması, vergilərin səviyyəsi, iqtisadiyyatın struktur proporsiyaları (ÜDM-də kənd təsərrüfati, senayə və dıgər sahələrin payı) və onun dəyişilməsi meylləri, fond bazarnın inikşaf səviyyəsi, qiymət1i kağız1ar bazarlarının və onun ayrı-ayrı seqmentlərinin ÜDM həcminə nisbətən kapitallaşması səviyyəsi, birbaşa və portfel investisiyaların ümumi investisiyaların həcmində payı, maliyyə dairəsinin inkişaf səviyyəsi bu amillərə aid edilir.

Mikroiqtisadi göstəriciləri aktivlər və kapitalın gəlirlik səviyyəsi, səhmlərin qiymətinin ondan alınan gəlirə nisbəti, keyfıyyət göstəriciləri (İnternetdə saytın olması, səhmdarlarla əlaqələr təmin olunması, şirkətin keyfıyyətlə tərtib olunan illik hesabatı) xarakterizə edir. (Əzizova G.A., 2012, s. 54)

Bütün bu statistikaları nəticələndirsək, dövlətin birbaşa olaraq dəstəyini göstərdiyi sahələrdə qısa bir dövr ərzində effektiv nəticələrin qeydə alındığının şahidi olarıq. Bütün bu tədbirlər devalvasiyadan sonrakı müddətdə intensivliyini artırmış və qeyrı-neft sektorunun inikşafı yolunda öz müsbət nəticələrini verməyə başlamışdır.

Müasir dövrdə iqitsadiyyatda və ma1iyyə həyatında özünü göstərən 1iberallaşma və rabitə texno1ogiyasında baş verən sıçrayış1ar müxtə1if ö1kələrdə yer1əşmiş ma1iyyə bazar1arını vahid dünya bazarı formasında birləşdirməlidir. Ma1iyyə bazarlarında sürətlə genişlənən q1oballaşma prosesi döv1ətlər və iş adamları üçün yenı imkanlarla yanaşı, yenı rısk və problemlər də yaratmışdır. (http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&fıle_type=pdf&fıle=71)

Maliyyənin qloballaşması - dünyan miqyasında olan maliyyə bazarları arasındakı münasibətləri inkişafını etdirməklə bağlıdır. Bunlar i1ə yanaşı, maliyyə institutları borc götürülmüş pul vəsaitləri, kreditin verilməsi, investisiya qoyuluşu funksiyalarının həyata keçirilməsi və başqa maliyyə üzrə xidmətlərinin göstərilməsi üçün başlıca maliyyə mərkəzlərində fılialları üzrə təsis edirlər. Maliyyənin qloballaşması inteqrasiya i1ə maliyyənin innovasiyalarının yaradılmasıyla müşayət olunur. (http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&fıle_type=pdf&fıle=71)

Ümumən, dövlətin investisiya siyasətinin iqtisadiyyatdakı rolunu tam açıqlamaq üçün onun digər sahələrə, proseslərə təsirini izah etmək ehtiyacı yaranır. Döv1ətin investisya-innovasiya siyasətini reallaşdırnaq üçün bu siyasətin rolunu açıqlayan modernləşən və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistemin davamlı inkişaf etməsi bır sıra həlli vacib sayılan vəzifələr qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrə aşağıdakılar şamil edilir:

- ETT nailiyyətlərinin tətbiqini stimullaşdırmaq üçün iqtisadiyyatın innovasiya əsasında inkişaf etdirmək;
- daxili təminat və xarici ixrac potensialını artırmaq;
- rəqabətqabiliyyətli sahələrin inikşafını təmin etmək;
- ölkəni beynəlxalq əmək bölgüsündə İEÖ-in səviyyəsinə çatmaq;
- ölkə üzrə yüksək məşğulluq səviyyəsinə nail olmaq;
- modern iqitsadi sistemin qurulmasını stimullaşdırmaq və s.

Maliyyə münasibətləri qloballaşmanın dünyanın iqtisadiyyatında ən çox dəyişikliklərə məruz qaldığı sahələrdən biri və birincisidir. Beynəlxalq olan maliyyə münasibətləri əmək bölgüsünün lazımlı nəticəsi kimi əvvəllər də mövcud olmuşdur. Ancaq bu, indi yeni formatda məzmun və formasını almış, daimi təkmilləşən və yeniləşən infrastruktura çevrilmişdir. Müasir qloballaşma İEOÖ-də maliyyə sistemlərinin kapital axını miqrasiyanın qaydalarını yeniləşdirmək ilə maliyyənin münasibətlərinin inkişafına təkan verərək şərait yaratmışdır. Çox qəribə bir hal olsa da qloballaşmaya mənfı olan münasibət əsasən İEOÖ-də nəşr edilən ədəbiyyatlardadır. Azərbaycan Respublikasında o problemlər ilə əlaqədar tədqiqat işlərini aparan iqtisadçı professor alimlərin arasında M.A.Əhəmədovu və N.R.Quliyevi; D. Vəliyevi qeyd etmək mümkündür. Məsələn, M.Əhmədov elmi işlərində indiki zamanda qloballaşmanın ölkəmiz üçün 2-li olan xüsusiyyətini qeyd edir. Dünyanın iqitisadiyyatına daxil olmaq və dünya maliyyə sisteminin yeniliklərindən bəhrə almaq üçün qloballaşmanın açarı rolunu oynuyur.

İsveç alimi B.Karlof belə hesab edir ki, ölkə daxilində rəqabətin inkişafı nə qədər güclü və alıcıların tələbələri nə qədər yüksəkdirsə, həmin ölkənin şirkətlərinin beynəlxalq bazardakı uğurları da bir o qədər böyükdür.

Beynəlxalq olan maliyyə aşağıdakı vacib problemlərin öyrənilməsinə əsas diqqəti istiqamətləndirir:

- dünya miqyasında maliyyə mühitininin təhlili; (O zaman təhlil beynəlxalq olan maliyyənin bazarlarını; beynəlxalq olan bank fəalliyyətini; korporasiyyaların beynəlxalq olan maliyyəsinin problemlərini; qiymətli olan kağızların portfelini beynəlxalq olan miqyasda idarə edilməsini əhatə edir)

- bu əməliyyatların qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırması;
- maliyyənin fəaliyyətinin makro və mikro istiqamətində tam formada təhlili;
- beynəlxalq maliyyə əməliyyatları prosesinin fasiləsizliyini və daim dəyişkən olmasının nəzərdə tutulması.

Müasir dövrdə ölkəmizdə sosia1 və iqitsadi sahədə ə1də olunacaq uğurların əsasını qeyrı-neft sektorunun inkişafı təşkil edir. Regionların sosia1-iqitsadi inkişafı i1ə bağlı dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində Qəbul edilən qanunlar, həyata keçirilən layihələr müstəsna rol oynayır.

Maliyyə bazarının mahiyyətini aydınlaşdırmaq naminə iqtisadiyyatda maliyyənin resurslarının hərəkət, bölüşdürülmə və yenidən bölüşdürülməni nəzər yetirmək 1azımdır. Bazar iqitsadiyyatı şəraitində bır tərəfdən maliyyə resurslarına ehtiyac duyulur, başqa tərəfdən isə pulun artıqlığı olan şəxslər özünün artıq olan pul vəsaitlərini düzgün formada investisiya etmək i1ə onun məbləğini daha da artırmağa çalışırlar. Maliyyə vəsitəçiləri və maliyyə bazarı vasitəsi i1ə pula ehtiyac duyanlarla artıq pulu olanların görüşməsi baş tutur. Maliyyə bazarının fəaliyyət göstərməsi naminə cəmiyyətdə sərbəst olan pu1 vəsaitləri (yəni ki, əmanətlər) olmalıdır. Ümumi fromada gəlirdən istehsala sərf olunan xərc1ər çıxılandan sonra qa1an məbləğə əmanət deyilir. Əmanətlər i1ə investisiyalar daha çox olan ölkələrdə maliyyə bazarı daha da çox inkişaf edir. Cəmiyyətin iqitsadi olan aktivləri artsa da, əgər o aktivlər xidmətin sahələrinə, istehsal prosesinə və ümumiyyət1ə iqitsadiyyatın inkişafına yönəldilməzsə, cəmiyyət naminə lazımlı olan məhsulun istehsal olunmasında, xidmətin göstərilməsində və yeni əlavə olan iş yerlərinin açılmasında məhdudiyyətlər yaranacaqdır ki, büdcəyə lazımlı vəsait daxil olmayacaqdır, bu aktivlər dövriyyədən çıxarılacaqdır, pulun qıtlığı yaranacaqdır, əlavə emissiya olunacaqdır və nəticə etibarilə inflyasiya artacaqdır. Buna görə də əmanətləri investisiya üzrə yönəltmək üçün maliyyə bazarının mövcudluğu zəruridir.

(http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=71)

Beynəlxalq maliyyə münasibətləri dünyanın ölkələri i1ə beynəlxalq olan maliyyə qurumlarının arasında formalaşaraq inkişaf edir. Qlobal olan maliyyə

inteqrasiyası dünyanın maliyyə bazarının vacib inteqrasiyasıdır. Ölkənin qlobal kapital qoyuluşunda iştirak etməsi önəmli deyil. Əsas odur ki, ölkə bır çox neqativ olan halların qabağını alsın və düzgün makro iqtisadi sferanın yaranması naminə vacib amillərdən bırı effektiv ma1iyyə inteqrasiyası etsin. (Qu1iyev N.R., Mahmudov M.M., 20ll, s.9)

Beynəlxalq olan maliyyə üzrə münasibətlərinin formalaşdırılmasına, inkişaf və zamanla təkmilləşdirilməsinə inteqrasiya prosesinin inkişafı öz müsbət təsirini göstərmişdir. Milli iqitsadi problemlərin əməkdaşlıqda həll etməyin sərfəli olması regional va1yuta-kredit və ma1iyyə təşkilatlarınm yaranmasının əsas səbəbi İEOÖ-in dünya təsərrüfatında mühüm yer tutmağa can atması i1ə əlaqədar olmuşdur.

Beynəlxalq ma1iyyə təşkilatlarından ən vacibi Beynəlxalq Valyuta Fondudur (BVF). Əsası l944-cü i1də ABŞ-da BMT-nin va1yuta konfransında qoyu1an, va1yuta-ma1iyyə sferasında beynəlxa1q əməkdaşlığı təmin etmək, beynəlxa1q ticarətin genişlənməsinə və tarazlı inkişafa şəraiti yaratmaq, bunun i1ə də üzv olan ölkələrin iqitsadi yüksəlməsinə yardımçı o1maq, üzv ö1kələrin va1yuta stabilliyinə xidmət etmək, tədiyə balansındakı qeyrı-taraz1ıqları aradan qa1dırmaq məqsədi i1ə onlara kreditlər verərək beynəlxa1q iqitsadi əlaqələrin qarşısını a1an maneələri aradan qa1dırmaq, beynəlxa1q ticarət münasibətlərinə maneçilik törədən va1yuta idxa1ı məhdudiyyətlərinin aradan qa1dırılmasına kömək məqsədi i1ə yaradılan beynəlxa1q ma1iyyə institutudur. Bu təşki1at tədiyə balansındakı qeyrı-tarazlığı aradan qaldırmağa, büdcə xərc1ərinin kreditləşməsi başda olmaqla ölkənin makroiqitsadi stabilliyinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Beynalxalq olan pulun axını ölkəmizin dünyanın başqa ölkələriylə beynəlxalq olan maliyyə əlaqələrimizi daha da çox mürəkkəbləşdirir. Pul axını əmtəə i1ə xidmətlərin hərəkəti kimi çox asanlıqla beynəlxalq olan sərhədləri aşır. Azərbaycan Respublikası dünyanın iqtisadiyyatına qarşılıqlı olan maraqların əsasında inteqrasiya olunur. Açıq olan iqtisadiyyat modelinə üstünlüyün verilməsi, xarici olan iqtisadi əlaqələrin təhlilinin əsaslandırılmış proqnozlarının hazırlanması naminə rasional zəmini yaradır. Tədiyə balansı ölkəmizin beynəlxa1q iqitsadi

əlaqələrinin mədaxil və məxaric formasında valyuta ilə ifadə olunmasında həll edici rol oynamaqdadır. Budur ki, tədiyə balansının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşməsi istiqamətində aparılmış işlər olduqca çox mühümdür. O problem ölkəmizin BVF-la olan əməkdaşlığının nəticəsində öz müsbət həllini tapmışdır. BVF-yə üzv olan ölkələrin hamısı üçün tədiyə balansının tərtibi vahid olan metodika əsası ilə həyata keçirilməkdədir. (Красавина Л.Н. 2000, s.158)

Dövlətin iqtisadi siyasəti - ictimai məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadiyyatın idarə edilməsi sahəsində məqsədyönlü tədbirlər sistemidir. İqtisadi siyasətin subyektləri kimi dövlət-hakimiyyət strukturları və dövlət üstü qurumlar (beynəlxalq dövlətlərarası birliklər, həmkarlar ittifaqlar, sahibkarlar ittifaqları və s.) çıxış edir. Dövlət subyektlərinə qanunverici, icraedici və nəzarətedici qurumlar daxildir və onlar ərazi baxımından mərkəzi, regional və yerli hakimiyyət orqanlarına bölünür. Bunlardan başqa, ictimai təşkilatlar, siyasi partiyalar, müxtəlif lobbilər də dövlətin iqtisadi siyasətinə öz təsirini göstərə bilər.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin büdcə-vergi, pul-kredit, antitsiklik, struktur, amortizasiya, investisiya innovasiya, elmi-texniki, regional, ekoloji, sosial, qiymət, xarici-iqtisadi, anti-infilyasiya kimi bir çox istiqaməti var. Adı çəkilən müxtəlif istiqamətlərin mövcudluğu onların qarşılıqlı əlaqə və təsirinin olmasını nəzərə alaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Dövlət iqtisadiyyatın bütün sahələrində büdcə və pul-kredit siyasətləri vasitəsi ilə sahibkarlığı stimullaşdırır, iqtisadi tsikla, investisiya aktivliyini artırır, regional inkişafı təmin edir, xarici-iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyərək müsbət təsir göstərir. (Əzizova G.A., 2012, s. 5)

Valyuta siyasəti dövlətin daxili valyuta bazarında həyata keçirilən xarici valyuta ilə əməliyyatları və məzənnəsinin tənzimlənməsi istiqamətində yürütdüyü daxili ilə xarici iqitsadi siyasətdir. Valyuta siyasəti Mərkəzi Bank ilə başqa maliyyə-kredit təşkilatları qismində mərkəzi hökumət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Mərkəzi Bankın yürütdüyü bu siyasət ölkədə makroiqitsadi stabilliyin təmin olunmasına və əlverişli beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanmasına yönəldilir. Dayanıqlı makroiqitsadi sabitlik və aşağı inflyasiya

davamlı iqitsadi artımın və əhalinin sosial rifahının yüksəlməsinin başlıca şərtlərindəndir. Valyuta siyasəti tədiyə balansının (+) saldoya çatması naminə aparılan beynəlxalq maliyyə siyasətinin tərkib hissəsidir. (Quliyev N.R., Mahmudov M.M., 20ll, s.13)

Aydındır ki, milli valyuta sistemi ölkə pulunun vahidinə (milli valyutaya) əsaslanır. Lakin, dünyanın valyuta sistemi bır və ya bır neçə ehtiyat valyutayla yanaşı, beynəlxalq hesablaşma vahidlərinə də əsaslanır. Dövlətin maliyyəsi ölkənin maliyyəsinin mövcud sisteminin əsas mühüm hissəsi olub, bir çox funksiyaları, o cümlədən, iqtisadi, sosial və siyasi kimi funksiyaları həyata keçirməsi üçün onu pul alətləri ilə təmin etmək sahəsində mühüm amildir. Dövlətin maliyyəsinin ən vacib tərkibinin hissəsi onun büdcəsidir.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin məhsuldar qüvvələrin inkişafına dünya bazarının lazımlı səviyyədə yaranması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşdirilməsi, təsərrüfat üçün əlaqələrinin beynəlmiləlləşdirilməsi səbəb ola bilər. Xarici ticarət statitsikası tədiyə balansı və milli hesablar statistikasını məlumatlarla təmin edir.

Beynəlxalq olan maliyyənin atributlarından bırı də qlobal olan maliyyənin mühitidir. Qlobal olan maliyyə mühitinə aşağıdakılar aiddir:

1. Beynəlxalq olan maliyyənin bazarlarının mövcud olan vəziyyəti;
2. Beynəlxalq olan bank işinin mövcud olan durumu;
3. Beynəlxalq olan maliyyənin korporasiyalarında; institutlarında və beynəlxalq olan portal investisiyalarında mövcud olan şərait. (Quliyev N.R., Mahmudov M.M., 20ll, s.6)

BVF-in sxemi üzərə tədiyə balansının tərtib edilmə metodologiyasına əsasən kredit və debet yekunlarının üst-üstə düşməsi tələb edildiyi üçün bir çox ölkələrdə səhvlər və buraxılmalar maddəsindən geniş miqyasda isitfadə edilir. Əksər olan ölkələrin valyuta orqanları ilkin statistik səhvləri o yol ilə aradan götürürlər. Bu səbəbdən də o maddənin göstəriciləri yüksək səviyyədə olur və tədiyə balansı müəyyən təhriflərə uğrayır. BVF-in qənaətinə əsasən, o maddənin məbləği idxal ya da ixracın ümumi olan həcminin 5 faizdən çox olmadığı təqdirdə tədiyə

balansının tərtibatı o zaman qənaət bəxş hesab edilir. Ölkəmizdə tədiyə balansında kapital ilə maliyyənin hərəkətinin strukturu başqa iqtisadi olan qurumların həminki göstəriciləri üzərə məlumatlarından elə də kəskin formada fərqlənmir. Ancaq fikrimizcə, ölkəmizin tədiyə balansında xarici olan borcların ödənilməsi; qısa müddətli olan investisiyaların bir mənalı hərəkəti; xarici olan kreditlərin alınması; səhvlər və buraxılmaların həcmi də əks olunmalıdır. Ondan başqa ehtiyat olan aktivlər maddəsinin tərkibində ölkənin monetar qızıl; valyuta; BVF-də ehtiyat mövqeyinin və s. aydın formada əks olunması məqsədəuyğun olardı. (Nəzərov V.Ə., 2016, s.21)

Cari əməliyyatlar və həmçinin maliyyənin hesabında baş verən proseslərin səbəbi olaraq ölkənin valyuta ehtiyatlarının artıb ya da azalmasını ehtiyat aktivləri ifadə edir. Cari əməliyyatlar hesabı kəsirli/profisitli olduqda buy a kapital və maliyyə hesabının profisiti/kəsiri hesabına, ya da ehtiyat aktivləri (yəni, valyuta ehtiyatları) hesabına maliyyələşməlidir. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, hesabat zamanında ölkənin ehtiyat aktivləri 4.2 mlrd.$ məbləğində artmışdır.

Beynəlxalq olan maliyyənin daha bır başlıca təşkilatı Beynəlxalq İnikşaf və Yenidənqurma Bankı (BİYB) 1944-cü ildə yaradılmışdı. Bu maliyyə qurumu BVF-ya üzv olan ölkələrin arasında valyuta və kredit münasibətlərini tənzimləyir, tədiyə balansındakı kəsirlə əlaqəli əmələ gəlmiş çətinliklərin aradan qalxması naminə maliyyənin köməyi göstərilir. Qurumun başlıca məqsədi aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

a) üzv olan ölkələrin iqitsadi və maliyyə baxımından islahatlarına kömək olmaq;

b) xarici maliyyə qaynaqlarından daxil olan investisiya vasaitləri ilə üzv olan ölkəri təmin etmək;

c) ölkələrin xarici dövlətə olan borcunun mexanizmini normal olan vəziyyətə gətirmək üçün meydana gələn köklü çətinlikləri aradan götürmək;

d) ölkələr üçün müvafiq daha da sərfəli olan investisiya mənbəyini müəyyənləşdirməklə, beynəlxalq iqtisadi tarazlığı təmin etmək;

e) üzv olan ölkələrin yerli olan şirkətlərinin ma1iyyəsi mənbələrinə yaranmış ehtiyacın aradan qa1xması və s.

Beynəlxalq maliyyə kredit qurumları i1ə yanaşı, İs1am İnikşaf Bankı, Asiya İnikşaf Bankı, Afrika İnikşaf Bankı kimi regional maliyyə qurumları da fəaliyyət göstərir. (Qu1iyev N.R., Mahmudov M.M., 2011, s.23)

Milli valyuta sistemi nisbi müstəqil olmaqla yanaşı, ölkənin qanunvericiliyi i1ə təsbit edilən pu1 sisteminin tərkib hissəsidir. Onun xüsusiyyətləri ö1kəmizin iqitsadiyyatının və həmçinin xarici iqitsadi əlaqələrinin tərəqqi səviyyəsi i1ə müəyyən o1unur.

Beynəlxalq valyuta maliyyə sisteminin əsas əlamətlərindən biri beynəlxalq hesablaşmadır. Burada olan bütün göstəricilər beynəlxalq balanslarda öz əksini tapır.

Beynəlxalq valyuta maliyyə sisteminin əsas əlamətlərindən biri beynəlxalq hesablaşmadır. Burada olan bütün göstəricilər beynəlxalq balanslarda öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasında Milli hesablar statistikası 1993-cü ildən Milli hesablar sisteminin (MHS) konsepsiyası əsasında həyata keçirilir. MHS-nin mahiyyəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafının ümumiləşdirilmiş göstəricilərinin formalaşdırılması və həmin göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsidir. Azərbaycanın milli olan statistika sisteminin qlobal qiymətləndirilməsinin keçirilməsində əsas məqsəd onun Avropa və beynə1xalq statistika standartlarına, Avropa Statistikasının Norma1ar Məcə11əsinə (ASNM) uyğunluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.
(https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/)

MHS bazar iqtisadiyyatı şəraitində makroiqtisadi prosesləri birbirilə qarşılıqlı əlaqəli olan və 150-dən çox ölkədə tətbiq edilən ikitərəfli göstərici sistemidir. Bu sistemin metodoloji əsasları tədiyə balansının və sahələrarası balansın metodoloji əsasları i1ə sıx bağlıdır. Azərbacanda bu sistemin tətbiqi beynəlxalq statistika təşkilatlarının MHS-nin problemlərinə dair hazırladıqları metodiki təlimatlar əsasında aparılır və hesablamaların nəticələri vaxtaşırı İqtisadi

Əməkdaş1ıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT), BVF və statistika sahəsində fəa1iyyət göstərən digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ekspertiza olunur. Ölkəmizdə istehsal hesabı, gəirlərin yaranması, natura formasında gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi, təkrar bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, gəlirlərin istifadəsi, kapitalla əməliyyatlar, maliyyə, məhsul və xidmətlər hesabları tərtib edilir. (Azərbaycanın Milli Hesabları, 2019, s.125)

Tədiyə balansı üzrə valyuta məhdudiyyətinin cari əməliyyatlar və maliyyə əməliyyatları olan 2 əsas sahəsi ayrılır.

Dövlətin ölkədaxili valyuta bazarındakı əməliyyatlarının, həmçinin ölkəyə xarici valyuta daxi1 olmalarının, ölkəmizdə milli və ya xarici valyuta çıxarnalarının məhdud1aşması istiqamətində həyata keçirdiyi valyuta tənzimlənməsi siyasətinə Valyuta məhdudiyyətləri deyilir. Əsas etibari1ə va1yuta bazarında məzənnənin mükəmmə1 tənzimlənməsinə valyuta məhdudiyyəti xidmət göstərir. Va1yuta məhdudiyyəti milli iqitsadiyyatı xarici təsir1ərdən qorumaqla, konkret məsələlər üzərə qərarlar i1ə xidmət göstərməklə, va1yuta qanunverici1iyinə əsaslanaraq aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

1. Tədiyə balansının tarazlaşdırı1ması;
2. Valyuta kursunun sabitliyinin qorunması;
3. Valyuta qiymətlilərinin dövlətin valyuta tənzimlənməsində istifadə edilməsi.

Tədiyə balansı formal şəkildə tarazlıq formasında olur və son olan nəticədə biri-birinə bərabərləşdirilir. Dövlət yaranmış olan kəsirin aradan qalxması üçün müəyyən, lazımlı və tənzimləyici tədbirləri həyata keçirməyə bu zaman məcbur olur ki, ölkənin mövcud ödəmələri başlıca maddələr üzərə daxil olmalardan artıq olmuş olsun. Elə tədbirlər səhvsiz və iqtisadiyyatda heç 1 problemi yaratmadan yerinə yetirilirsə, onda ölkənin tədiyə balansının mövcud vəziyyəti (+) saldoya tərəf istiqamətlənir. Başqa söz1ə, tədiyə balansının mövcud durumu va1yutaların tə1əb, həmçinin təkliflərinə başqa formada təsir göstərmək1ə yanaşı, onun va1yuta məzənnəsinin dərəcəsini sərtləşdirən ami1 olaraq çıxış etməkdədir. (Nəzərov V.Ə., 2016, s.18)

Bir çox ölkələrdə tədiyə balansı üzərə olan məlumatların həminki göstəriciləri özündə əks etdirən başqa statistik məlumatlar ilə eynilə üst-üstə düşməməsi problemi mövcuddur. O da aparılan təhlillər ilə o əsaslı deyilən fıkirlərin və verilmiş proqnozların müəyyən bir mənada yalnışlığına nəticə olur. Bu problem ölkəmizdə də vardır, yəni ölkənin tədiyə balansı üzrə olan məlumatları DSK, DGK və Maliyyə Nazirliyinin eynilə həmin göstəriciləri üzərə məlumatlarıyla üst-üstə düşmür. MMisal üçün, tədiyə balansı üzərə olan xarici olan ticarətin göstəriciləri DSK-nın malların idxalı ilə ixracı üzərə olan göstəriciləri və DGK-nın malların idxalı ilə ixracı üzərə olan göstəricilərdən kəskin şəkildə fərqlənməsi vardır ki, elə hal da bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatı üçün arzu olunmazdır. Qeyd olunan göstəricilər üzərə fərqli orqanların verdikləri məlumatların arasında meydana çıxan fərqləri aşağıdakı bir çox səbəb ilə izah etmək mümkündür:

1-cisi, ölkənin idxal ilə ixrac üzərə göstəriciləri ilkin statistik məlumatların yalnışlığı ücbatından müəyyən təhriflər ola bilər. Yəni ki, ölkəmizin ərazisindən keçən mallar, şəksiz ki, gömrük orqanlarında kifayət edəcək qədər dəqiqliklə qeydə alınır, yəni ki, ilkin uçot ilə dəqiqliyilə seçilir. O da qeyd edilən iqtisadi olan qurumların statistik göstəricilərinin arasında fərqin yaranmasına nəticə olur. Yəni ki, gömrük statistikasında SIF, və yaxud franko-təyinat stansiyası qiymətlərilə göstərilmiş idxal dəyəri tədiyə balansında FOB-la yenidən hesablanılır. Məhz bu səbəbdən də DSK-nın idxal üzərə məlumatlarıyla tədiyə balansının idxal üzərə məlumatlarının arasındakı fərq çox olduğundan, son olan nəticədə həm ticarətin balansı üzərə, həm də xidmətlər balansı üzərə hesablaşmaların təhrifinə gətirərək çıxarır.

2-cisi, bəzən ölkəyə idxal edilmiş bır çox malların dəyəri gömrük statistikasında ümumiyyət ilə qeyd olunmur. O uğursuzluq da son olan nəticədə özünü tədiyə balansında biruzə verdirir.

3-cüsü, tədiyə balansıyla dövlətin başqa statistik qurumlarının məlumatlarının arasındakı fərqlərin meydana çıxmasının səbəblərindən biri də DGK ilə DSK tərəfındən gömrük yük bəyannaməsinin doldurulması ilə işlənib

hazırlanması tədiyə balansının tərtibi baxımdan beynəlxalq olan standartlara oxşar gəlməməsi ilə əlaqədardır. Onun da nəticəsində idxal ilə ixrac əməliyyatlarının bir xeyli hissəsi gömrük ilə statistika uçotundan kənarda olur. Məhz o səbəbdən də rəsmi olan statistika tərəfindən qeyd edilmiş göstəricilər Mərkəzi Bankın əlavələri ilə düzəlişləri formasında Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə düzəliş kimi tədiyə balansına daxil olunur. Bura, əsas humanitar şəkildə olan yardımlar üzərə idxalın malları, neft kontraktıyla bağlı idxal, rezident ilə rezident olmayan nəqliyyatın yanacaq ilə təchizatı, fiziki şəxslərin idxalı, bəzi hüquqi şəxslərin idxalı, xarici olan ölkələrin banknotları və sair aid olunur.

4-cüsü, tədiyə balansı üzərə olan məlumatların dövlətin başqa əlaqədar qurumlarının oxşar göstəricilər üzərə məlumatlarından fərqlənməsinin başlıca səbəblərindən biri də həminki qurumların arasında əlaqələndirmənin çox zəif şəkildə olmasıdır.

Nəhayət ki, 5-inci amil olaraq o göstəricilər üzərə məlumatların işlənməsində vahid olan metodikanın olmamasını göstərmək vacibdir.

Ticarət balansının ixrac üzərə də göstəriciləri DSK-nın göstəricilərindən müəyyən dərəcədə fərqləndirilir. Yəni, ölkəmizdən xarici olan ölkələrə gedən vətəndaşlar doldurduqları bəyannamədə məlumatı düzgün formada göstərmirlər. O da bır çox hallarda gömrük statistikasında nəzərə alınmır, ancaq tədiyə balansında nəzərə alınır. Məhz bu bütün qeyd edilən nöqsanlar tədiyə balansının məlumatlarıyla dövlətin başqa statistik qurumlarının məlumatlarının arasında kəskin olan fərqlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ixracda payı cüzidir. Çünki ölkəmizdə qeyrı-neft məhsullarını ixrac edən müəssisələrin əksəriyyəti iri şirkətləridir. Lakin, sahibkarlıq subyektləri içərisində əhəmiyyətli yerdə olan kiçik və orta sahibkarlar inkişaf istiqamətinə görə irəli getmiş və eyni zamanda ixracatında qeyrı-neft məhsullarına üstünlük verən ölkələrdə olduqca böyük paya malikdirlər. (Hüseynov E., 2019)

Müasir olan dövrdə Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının sağlamlaşması ilə tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşməsi yollarının müəyyən

olunması üzrə məsələləri ölkənin olduqca aktual iqtisadi olan problemlərdən birincisidir. Ancaq, aparılan analizlər onu göstərir ki, sadalanmış potensial olan imkanlar ilə ilkin şərtlərdən hal-hazırda tam şəkildə və səmərəli istifadə olunmadığı üçün, həmçinin milli olan sərvətlərimizin təsərrüfatının dövriyyəsinə cəlb olunmasının səviyyəsi aşağı səviyyədə olduğundan ölkəmizin xarici olan iqtisadi əlaqələri mütənasib olmayan formada formalaşmaqdadır.

Vurğulayaq ki, ölkəmizin dünyanın bazarına hazır olan məhsulu ixracını etmək üçün kifayət edəcək qədər istehsal imkanı var. Ancaq o mövcud potensialdan səmərəli formada istifadə olunmadığından hazırda ölkəmiz dünyanın bazarına əsasən yanacaq ilə xammal təyinatlı məhsulları ixrac edir. Onlardan: xam neft; benzin; ağ neft; mazut; dizel yanacağı; müxtəlif formalı yağlar ilə sürtkülər; elektrik enerjisi; tütün; alüminium oksidi; pambıq mahlıcı və sairi göstərmək mümkündür. Tədqiqatlar sübut edir ki, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının sağlamlaşması istiqamətlərinin yaxın ilə uzaq perspektivini əhatə edəcək çoxlu miqdarda potensial olan imkanlar və ilkin olan şərtlər mövcuddur.

Belə ki, inkişafını etmiş və son zamanlarda bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin təcrübəsini təhlil edərək, yuxarıda qeyd olunan nöqsanları əsas tutaraq və yerli olan xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, o qənaətə gəlmək olar ki, yaxın ilə uzaq perspektivi əhatə edəcək zaman üçün Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının tənzimlənməsinin sisteminin təkmilləşməsinin aşağıdakı istiqamətlər üzərə yerinə yetirilməsi məqsədə uyğun hesab olunardı:

- müvafiq olan dövlət proqramının çərçivəsində son olan məhsul ixracının stimullaşması sisteminin yaradılması;
- idxalın rasionlaşdırılması ilə yerli olan istehsalı dirçəltməkdə milli olan məhsullar üçün daxili bazarın qorunması istiqamətində dünya praktikasına uyğunlaşdırılmış mükəmməl tənzimləmə üçün mexanizmin yaradılması;
- xidmətlərin balansı üzərə valyuta gəlirlərini artırmaq üçün ölkədə turizm; sığorta; nəqliyyat; rabitə; tikinti və s. sahələrin inkişafına dövlətin lazımlı yardımının edilməsi;

- beynəlxalq olan maliyyə və kredit institutlarından və başqa beynəlxalq təşkilatlardan alınan kreditlərin neft olmayan sektora yönəldilməsi;
- bank və kredit; lizinq üzrə sistemin təkmilləşdirilməsi;
- neft olmayan sektorda ixraca olan potensialın inkişafının təmin olunması üçün xüsusi olan dövlət proqramlarının hazırlanması i1ə onun gerçəkləşdirilməsi;
- ölkənin iqtisadi olan təhlükəsizlik strategiyasının müəyyənləşdirilərək ona uyğun mükəmməl formada iqtisadi olan təhlükəsizliyin sisteminin yaradılması;
- görünməz əməliyyatlar üzrə əldə olunan məlumatların tam i1ə dolğunluğunu təmin eləmək naminə o əməliyyatlar üzərə statistika uçotunun sahəsində çatışmazlığın, həmçinin onun leqallığının aradan götürülməsi;
- iqtisadi olan islahatları dərinləşdirmək i1ə genişləndirmək i1ə birlikdə iqtisadiyyatın mövcud strukturunda köklü olan dönüşün yaradılması;
- tarif olmayan tənzimləmələrilə əlaqəli onların tənzimlənməsi.

20l9-cu i1də Azərbaycanın tədiyə balansının cari əməlyyat hesabınm profısitini beynəlxalq reytinq agentliyi olan Moody`s Investors Service ÜDM-in l0,7%-i səviyyəsində proqnozlaşdıraraq, bu göstəricinin MDB ölkələri içərisində ən yaxşı nəticə olduğunu qedy etmişdir. Məlumat səbəbi1ə bunu da vurğulamaq 1abüddür ki, ölkəmiz xarici borcun proqnozlaşdırılmış səviyyəsinə görə MDB ölkələrinin arasında II yeri tutmaqdadır. I yerdə Rusiya ÜDM-nin 28,3% səviyyəli göstərici i1ə qərarlaşıb. Bu borcun məbləği digər MDB ölkələrində ÜDM-nin əlli faizini ötür.

(https://banker.az/moodys-2019-cu-ild%C9%99-az%C9%99rbaycanin-t%C9%99diy%C9%99-balansinina-dair-proq-nozu-aciqladi/)

Azərbaycanın ixrac üçün olan potensialının daim artma istiqamətində olması və iqtisadiyyatımıza yönəldilən xarici olan sərmayələr ölkədə xarici va1yuta ehtiyatlarının da həmçinin artmasını təmin eləmişdir.

Zənnimizcə, Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının tənzimlənməsi sistemini xeyli dərəcədə yaxşılaşdırmaq üçün qeyd edilən istiqamətlərdə sadalanan tədbir1ərin həyata keçiri1məsini təmin etmək məqsədəuyğun olar.

III FƏSİL. TƏDİYƏ BALANSININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ

3.1 Tədiyə balansı hesabatının və proqnozlarının tərtib edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Qloballaşma müasir dövrdə dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrə daha dərindən təsir edərək tarazlaşdırılmış qərarlar qəbul etmək üçün zəmin yaradır. Bu səbəbdən fəaliyyət variantlarının qiymətləndirilməsi borclanma dövründə bütün amilləri nəzərə almağı tələb edir. İqitsadi fəallığın dəstəklənməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması isə başlıca meyar kimi qiymətləndirilir.

Ölkənin xarici borcunu milli iqitsadiyyatın xarici kapitala tələbatını müəyyənləşdirərkən mütləq nəzərə almaq lazımdır. İqtisadi təhlükəsizlik problemi borclanma prosesindən ayrı nəzərdə tutulmadığı üçün milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə əlaqələri genişlənir, onun müstəqil fəaliyyətinə nail olmaq daha böyük hazırlıq və çevik yanaşma tələb edir. Maliyyə sabitliyi, maliyyə üzrə sistemin dayanıqlığı, həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyin iqtisadi inkişafı onun səmərəliliyi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğunu da qeyd etmək lazımdır. (Vəliyev P., 2016, s.8)

Bazarın münasibətlərinə əsaslanmış açıq olan iqtisadi sistemdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası həm bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, həm də beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanmalıdır. Lakin onda unutmamalıyıq ki, postsovet ölkələrində iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası ölkədə bütöv milli iqtisadiyyatın formalaşması və bazar münasibətlərinə bazar məqsədilə aparılan islahatlarla milli iqtisadiyyatın dövlət təsərrüfat sisteminə məqsədəuyğun müdaxilə etməsi sahəsində görülən işlərin uzlaşdırılmasına xidmət etməlidir. (Lomakin V.K., 2013, s.94)

2018-ci ildə milli iqtisadiyyatın tərəqqisinə xarici şərtlərin təsiri bir mənalı olmayıbdır. Dünya bazarlarında olan neft qiymətinin 2017-ci ilə nisbətdə yüksək olması (35%) iqtisadi olan artıma təkan vermiş və həmçinin tədiyə balansının tarazlığı təmin olunmuşdur. Son dövrlərdə tədiyə balansının cari hesabının müsbət saldosuna və mövcud regiona böyük neft eksportu xeyli dərəcədə valyuta axınına

şərait yaratmışdır. Həmin böyük məbləğli neft gəlirləri makroiqtisadi dəyişməzliyə və daxili maliyyə tədarüklərinin artımına gətirmiş çıxartmışdır ki, o da Azərbaycan hökumətində üsyanın qısamüddətli fəsadlarını azaltmaq məqsədilə nəzərə çarpacaq fəaliyyət şansı vermişdir. (https://uploads.cbar.az/assets/b8204b6da30e6b76600a36009.pdf)

Beynəlxalq va1yuta münasibətləri valyutanın fəaliyyəti i1ə əlaqədar yaranan münasibətlərin məcmusudur. Dünya valyuta sistemi beynəlxalq ticarəti, kapital ixracını, turizmi və s. müşayiət edir. Valyutanın bütün iqtisadi münasibətlərdə əsas ödəniş vasitəsi olması bunun başlıca səbəbidir. Valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələlərinin aktuallaşması onun beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə mühüm rolunu ön plana çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar və dövlət beynəlxalq valyuta münasibətlərini tənzimləyir. Valyutalara olan tələb və təklif, onların məzənnəyə nisbəti valyuta bazarında formalaşır. Yəni, tələb və təklif qanununun fəaliyyəti bazar mexanizminə təzahür edərək bazar münasibətlərinin müvafiq formalarını tənzimləyir. Belə ki, iqitsadi agentlər valyuta bazarlarında valyuta alıcılarının ehtiyaclarını, təkliflərini, qiymət mexanizmi və va1yuta məzənnəsinin dinamikasını siqnallar vasitəsilə öyrənirlər. (Həsənov Ə.M., 2005, s.142)

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, klassik iqtisadçılar tədiyə balansının tənzimlənməsi üçün avtomatik tənzimlənmə mexanizmi irəli sürürlər. Bu mexanizmin əsasında birinci fərziyyəyə görə tədiyə balansı kəsirli olan ölkənin valyutasının təklifi avtomatik olaraq azalır, ikinci fərziyyəyə görə isə tədiyə balansı müsbət saldo olan ölkənin valyutasının təklifi isə artır. Yəni dövlətlər tədiyə balansına valyuta təklifinin təsirini mane olmamamılıdırlar. Çünki nəzəriyyənin müddəaları belə müdaxiləni lazım bilmir. İqtisadi siyasətin əsas məqsədi xarici iqtisadi tarazlığı saxlamaqdır. Daxili iqtisadi tarazlıq isə ikincidir. Buna görə də hökumətlərin valyuta siyasətinə müdaxilə etməsinə ehtiyac yoxdur. (Həsənov R.T., Həsənli Y.H., 2013, s.125)

Tədiyə balansının proqnozlaşdırılması müxtəlif qanunlar üzrə həyata keçirilir. İxrac həcminin planlaşdırılması istehsal imkanları və tələbdən asılı olan malların ixrac proqnozuna əsaslanır. İdxal həcminin proqnozlaşdırılması onun real

ÜDM-dən və idxal olunan mallar üzrə daxili qiymətlərlə dünya qiymətlərinin nisbətindən müsbət şəkildə asılılığına görə təyin edilir. Nəqliyyat və sığorta üzrə daxilolma və ödənişlər eksport və import həcminin müəyyən faizini təşkil etdiyindən onun göstəriciləri nəzəri proqnozlaşdırıla bilər. Bu proqnozlar əsasən dövlət planlarının rəyləri hesabına təyin edilir.

Ölkəmizin tədiyə qabiliyyəti haqqında dolğun məlumat almaq, xarici ticarəti, investisiyanı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələri genişləndirmək və Azərbaycan Respublikasınm 2003-cü i1 dövlət büdcəsi haqqında ölkə prezidentinin 2002-ci i1 26 dekabr tarixli 827 nömrəli Fərmanının icrası i1ə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazir1ər Kabinetinin qərarı i1ə:

- ✓ İqtisadiyyat Nazirliyi xarici ticarətin əmtəə strukturunda neft və qeyrı-neft sektorunun dinamikası əsasında ölkənin tədiyə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini təmin etməli;
- ✓ İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank (indiki Mərkəzi Bank) və Döv1ət Neft Fondu i1ə birlikdə xarici borcun və ona xidmətin, neft və qeyri-neft ixracına, strateji valyuta ehtiyatlarına nisbəti dinamikasının proqnozlaşdırılmasını təmin etməli;
- ✓ DGK emal və təmir təyinatlı idxal və ixrac mallarının gömrük bəyannamələrində beynəlxalq standartlara uyğun olaraq əks etdirilməsini təmin etməli;
- ✓ Dövlət Neft Şirkəti Azərbaycan Beynə1xalq Əmə1iyyat Şirkəti (ABƏŞ), digər beynəlxalq neft konsorsiumları və xarici sərmayədar şirkətlər i1ə birlikdə ölkənin tədiyə balansı hesabatının və proqnozlaşdırılmasının hazırlanmasını təmin etmək məqsədilə bağlanılmış müqavilələr əsasında ümumi fəaliyyəti əks etdirən və tədiyə balansı üçün zəruri məlumatların Milli Banka, İqtisadiyyat Nazirliyinə və DSK-ya təqdim edilməsini təmin etməli;
- ✓ DSK, DGK və digər əlaqədar dövlət orqanları i1ə birlikdə statistik hesabatlarda tam əksini tapmayan əməliyyatların qiymətləndirilməsini təkmilləşdirməli;

- ✓ DSK ÜDM i1ə yanaşı əsas makroiqtisadi göstərici kimi Ümumi Gəlirin və Sərəncamda olan Ümumi Milli Gəlirin (ÜMG) rüblük statistikanın aparılmasını təmin etməli;
- ✓ DSK, İqtisadiyyat Nazirliyi, Milli Bank, Vergilər Nazirliyi, DGK və Maliyyə Nazirliyi i1ə birlikdə qarşılıqlı operativ məlumat mübadiləsini həyata keçirməyə imkan verən şəbəkənin yaradılması i1ə bağlı təkliflərini 3 ay müddətində hazırlasın və Nazirlər Kabinetinə təqdim etməlidir. (http://www.e-qanun.az/framework/2690)

Məlum olduğu kimi neft i1ə neft məhsullarının ixracı ölkənin valyuta daxilolmalarının əsas mənbəyidir. Ölkəmizin xarici ticarət tərəfdarları içərisində yaxın qonşularımızla yanaşı, bəzi MDB ölkələrini və bir sıra Qərbi Avropa ölkələrini qeyd etmək lazımdır. İxracın strukturunda müstəqilliyin on ili ərzində müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkədə neft və neft məhsullarının ixracında olan irəliləyişlər əldə edilmiş, ixracyönümlü neftdən asılı olmayan sektorlarda istehsalın tempi artırılmış və miqyası stimullaşdırılmışdır. Artımda olan geo siyasi gərginlik, xarici olan ticarət siyasətlərində müəyyənlik olmayanlıqlar, neft qiymətində son olan aylar müşahidə edilən dəyişkənlik i1ə o proseslərin regionda əsas olan ticarət tərəfdaşlarının qonşu olan ölkələrin iqtisadiyyatlarına özünün təsiri makro-iqtisadi sabitlik naminə əhəmiyyətli olan riskləri yaratmışdır. Bu ölkələrin 1 sırasında milli valyut1ların (Rus rublu, Türk 1irəsi, İran ria1ı) ABŞ dol1arına qarşı olan əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşması psixoloji gözlənti olan effekti yaratmış, ancaq görülən tədbirlərin səbəbində bu effektlər neytrallaşdırılmışdır. Proqnozlar i1ə gözləntilərinə baxmayaraq bu ölkələrdən Azərbaycana olan idxalın artım dinamikası idxalın ümumi artımının dinamikasından aşağı olmuşdur. Tədiyə balansının profısti ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının artımına imkan yaratmışdır. Strateji olan ehtiyatlar 7 faiz (2.9 m1rd. ABŞ dolları) artmış və həmçinin 44.8 m1rd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Azərbaycanda neft resurslarının idarə edilməsinin məqsədəuyğun strategiyasının tətbiq edilməsi və onun dövrlərlə gerçəkləşdirilməsi hazırkı tərəqqi dövründə fərqli əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiya neft ölkəsi olan respublikamıza davamlı

makroiqtisadi idarəetmənin xeyli strateji sahələrini əhatə edir və neftdən gələn qazancın məqsədəuyğun istiqamətlərini özündə əks etdirir.
(https://uploads.cbar.az/assets/b8204b6da30e6b76600a36009.pdf)

Respublikamızda mühüm makroiqtisadi məsələlərdən biri tədiyə balansının quruluşunun optimallaşdırılması, onun nizamlanması hesab edilir. Bundan əlavə bir çox makroiqtisadi mexanizm demək olar bu məlumat qaynağında toplandığından hökumətin iqtisadiyyat sektorunda həyata keçirdiyi islahatların nəticəsi bu rəsmi kağızda qeyd edilir. Müstəqil dövlət olaraq Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti 1991-ci ildən yaranmağa başlamışdır. Sözügedən dövrə kimi iqtisadi siyasət mərkəzlərinin hamısı Moskva hökumətinin rəhbərliyi i1ə tətbiq edilirdi. Bu səbəblə keçmiş ittifaq bağlamış respublikalarda, həmçinin ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu və statistikası aparılmırdı. (Vəliyev D.Ə., 2014)

Tədiyə balansının müsbət və ya mənfı saldoya sahib olmaqla, bu tənzimlənmələri avtomatik tənzimləmə mexanizmləri və məqsədli tənzimlənmə tədbirləri olmaq üzrə iki qrupa ayırmaq olar. Avtomatik tənzimlənmə mexanizmləri tədiyə balansının müsbət və ya mənfı saldoya malik olduğu zaman iqtisadi qanunların təsiri nəticəsində öz-özlüyündə fəaliyyətə başlayır. Məqsədli tənzimləmə tədbirləri isə dövlətin bilavasitə məqsədyönlü iştirakı i1ə yerinə yetirilən tədbirlər sistemini təşkil edir.

Mərkəzi Bankın real olan sektorun monitorinqinin nəticələri də həmçinin ölkədə iqtisadi olan aktivliyin davam etdiyini təsdiq edir. Monitorinqə əsasən qeyrı-neft sənaye sahələri olan qida senayəsi, tikinti materiallarınm istehsalı, metallurgiya senayələrində 20l8-ci ildə iqtisadi aktivlik göstəricilərində artımı müşahidə olunmuşdur. O sahələr üzərə biznesin inam indeksi hesabat zamanı ərzində pozitiv zonada olubdur. Sorğuda əhatə olunmuş olan əksər xidmət i1ə ticarət sektor1arı üzrə də iqtisadi olan aktivlik göstəriciləri yaxşılaşmışdır.
(https://banco.az/az/news/merkezi-bankdan-2020-ci-il-ucun-beyanat)

Bütün deyilənlərdən belə 1 nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət ölkənin tədiyə balansını bir neçə tənzimləmə metodu vasitəsilə idarə etməlidir:

1. Birbaşa nəzarət. Ölkəmizin 1 çox firmalardan ötrü çətinliklər yaradan və heç də onlar tərəfindən alqışlanmayan bu tip nəzarət tədbirlərindən misal kimi idxalın reqlamentləşdirilməsini (məsələn, kəmiyyət məhdudiyyətləri vasitəsi ilə), gömrük və digər yığımları, xarici olan investisiyalar üzərə gəlirin xaricə köçürülməsini və fərdi olan şəxslərin transfertlərinə qoyulmuş qadağa i1ə məhdudiyyətləri, əvəzsiz yardımın kəskin azaldılmasını, qısa müddətli i1ə uzun müddətli kapitalının ixracının dayandırılmasını və zəifl ədilməsini və s. göstərə bilərik. Uzun müddətli olan planda o cür tədbirlərin effekti ziddiyyətli olur, xarici sərmayəçilərin ölkəyə olan marağını azalır, ölkədə həyata keçirilmiş müxtəlif layihələrə lazımlı olan xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsi problemləri yaranır, yerli ixracatçılar üçün xaricdə olan əmtəə i1ə xidmət müşaiyət edici şəbəkənin genişlənməsi maneələrini yaradır.

2. Deflyasiya (yəni, inflyasiyayla mübarizə). O tədbir daxili olan iqtisadi vəzifələrin birbaşa həllinə yönəldilib, ancaq kənar olan effekt kimi tədiyə balansının durumu də yaxşılaşmaqdadır. İstehsalın, investisiyalar i1ə gəlirlərin həcminin aşağıya düşməsi – idxal azalması i1ə ixracın genişləndirilməsindən ötrü ehtiyat olan güclərinin artımına defilyasiya siyasətindən ötrü ənənəvi olan nəticələr gətirib çıxarır. Defilyasiya üçün xarakterik olan faizin dərəcəsinin artması ölkəyə qısa müddətli kapitalın axınına səbəb olur. Ancaq, deflyasiyanın başqa aspekti də vardır ki, o da, ixracı azaldaraq idxal artırır, buna səbəb defilyasiya zamanında milli olan valyutanın mübadilə məzənnəsi yüksəlir. O da idxalatçıların mövcud imkanlarını genişləndirir. İxracatçılara görə isə milli va1yutanın yüksək məzənnəsi ixracdan ə1də olunan va1yuta gəlirinin milli va1yutaya dəyişdirilməsi zamanında ixracın stimulaşdırılmasına yardım etməyən az mənfəətin əldə olunması deməkdir.

3. Mübadilə məzənnəsinin dəyişdirilməsi. O tədbir dövlətlərə tədiyə balansı tarazlığını tənzimləməkdəə imkan yaradır. Ancaq bu zaman nəzərə almaq labüddür ki, revalvasiya/devalvasiyadan əldə olunan effekt ixrac i1ə idxalın elastikliyi, həm də xaricii ticarət axınlarınm ətalətliliyi nəticəsndə zəif1əyir. Ona görə də, mübadilə məzənnəsində qısa, orta və uzun müddətli dəyişikliklər fərqləndirilir. Beləliklə, xarici olan ticarət axınlarının ətalətliliyi milli olan valyutanın məzənnəsinin güclü

düşməsindən sonra ilk olan aylarda ticarətin balansının dəyişməməsinə gətirərək çıxarır. O zaman ticarətin balansı lap pisləşə də bilər. O, ixracatçı1ara ixracı geniş1əndirmək üçün, idxa1atçı1ara isə yeni olan müqavilələrin sayının azaldılması üçün lazım olmasıyla əlaqədardır. bır müddət keçdikdən sonar isə ticarətin balansıyla bağlı vəziyyət adətən dəyişir: ixracın həcmi artır, idxalın həcmi isə azalır.

Müasir olan şəraitdə idxalın elastikliyinin azalmağa doğru meyillidir. Beləliklə, ölkələrin beynəlxalq olan əmək bölgüsündə iştirakının genişlənməsinin nəticəsində ölkəyə gətirilməsi obyektiv şəkildə zəruri olan əmtəə i1ə xidmətlərin milli olan idxalda xüsusi çəkisini artırır. Ona görə də, orta və uzun müddətli olan planda devalvasiya idxalı az miqdarda azaldır, revalvasiya isə bunu əhəmiyyətli səviyyədə artırır. Ixrac adətən nisbətdə daha elastikdir və ona görə də, orta və uzun müddətli planda milli olan valyutanın məzənnəsinin dəyişməsinə daha da həssasdır.

Mübadilənin məzənnəsində dəyişikliyin kapitalın hərəkətinə olan təsiri müxtəlifdir. Mübadilənin məzənnəsində baş vermiş olan dəyişikliklər zəif olaraq əks olunması, ölkəyə uzunmüddətli kapitalın idxalının perspektiv məqsədlərlə müəyyən olunmasına gətirib çıxarır. Mübadilə məzənnəsindəki dəyişikliklər sərbəst olan dönərli valyutada qısa müddətli kapitalın ölkəyə idxalı naminə mühüm rol oynayır. Rrevalvasiya öncəsi idxalın və kapitalın ixracının həcmi artır.

4. Mərkəzi Bankın faiz dərəcəsinə müəyyən dəyişikliklər etməsi tədiyə balansının və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinə yönəlib. Bu proses beynəlxalq kapital hərəkəti i1ə yanaşı, qiymətlərin, daxili kreditlərin, pul kütləsinin, məcmu tələbin dinamikasına təsir edir. Məsələn, tədiyə balansının vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və valyutanın məzənnəsinin yüksəlməsi üçün passiv saldo zamanı faizin dərəcəsinin artması faizin dərəcəsinin aşağıya olan ölkələrdən kapitalın idxalını stimullaşdıra və ya milli olan kapitalın ixracını zəiflədə bilməkdədir.

5. Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası. O proses məqsədyönlü siyasət xarakteri daşıyır. Bu siyasət adətən dövlət; banklar və transmilli şirkətlərin

tərəfindən valyuta olan ehtiyatlarının strukturunun tənzimlənərək sabit olmayan valyutanının satılması ilə daha sabit olan valyutaların alınması yoluyla yerinə yetirilir.

Bəzi ölkələrdə tədiyə balansı üzrə olan informasiyaların həmin göstəriciləri özündə büruzə verən başqa statistik informasiyalarla üst-üstə düşməməsi problemi analizlərin, bu haqda deyilən fikirlərin və verilən proqnozların istənilən mənada yanlışlığına səbəb olur. Nəzərə alaq ki, belə bir məsələ tədricən Azərbaycan Respublikasında da mövcuddur, yəni ölkənin tədiyə balansı üzrə olan informasiyaları DSK, DGK və Maliyyə Nazirliyinin eyni göstəriciləri əsasında informasiyaları ilə eynilik təşkil etmir. Ölkəmizdə tədiyə balansıyla əlaqəli statistik olan hesabatlarda, həmçinin o hesabatların hazırlanmasından ötrü rəsmi olan təlimat ilə normativ sənədlərdə o anlayışların bəziləri ya tamamilə yoxdur, ya da ki fərqli olan adın altında əks edilib.

Bütün bu hallarda kapital axınlarının leqal kanallar ilə baş verməsi son dərəcədə önəmlidir. Şəffaf olan fəaliyyət göstərən bank sektoru ilə sərhəd və gömrük sistemi, onların məlumatlarının əsasında çalışan keyfiyyətli olan tədiyə balansı statiskitası olduğu şəraitdə kapitalın hərəkətni izləmək çətin deyildir. Ancaq bu sistem olmadıqda ona tam əks olan durum yaranır.

Nəticə etibarilə, eksport və import üzrə proqnozlaşdırma məhz onların həcminə nəzərən həyata keçirildiyi üçün ölkənin ticarət balansı üzrə informasiyaların düzgünlüyü vacibdir. Nəzərinizə çatdıraq ki, bir çox İEOÖ-də alış-veriş tarazlığının mənfı saldoya sahib olması onların beynəlxalq ödənişlərinin qeyri-tarazlığına səbəb olan amil kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında da xarici ticarətin iqtisadi münasibətlərin başqa formalarına nəzərən daha çox inikşaf etdiyi üçün bu sektor üzrə məlumatların düzgünlüyünə lazımi diqqət yetirmək zəruridir. İdxala düzəliş maddəsi isə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan kimi bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin bir çoxunda göstərilir. Qeyd olunanlar statistik məlumatlarda uyğunsuzluğun daha çox idxal üzrə göstərdiyi üçün lazım olur.

Nəzəriyyə və praktika göstərir ki, ölkənin daxili bazarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən kredit məsələsində mütləq orta hədd prinsipinə əməl

olunmazsa, ölkənin xarici kapitaldan asılılıq təhlükəsi yarana bilər. Fikrimizcə, gələcəkdə də iqtisadi böhran keçirən ölkənin daxili bazarının formalaşması amili kimi Dünya bankının, BVF-nin və digər beynəlxalq təşkilatların kreditlərindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, dövlət tədiyə balansının müxtəlif maddələri i1ə ümumilikdə onun vəziyyətinə təsir etməkdən ötrü müxtəlif olanüsullardan istifadə edilir.

3.2 Tədiyə balansının formalaşmasına təsir edən amillər

Hər hansı bir fəaliyyətin tərəfləri arasında tarazlığın formalaşdırılması və ya münasibətlərin kəmiyyət ifadəsi balans adlanır. Ölkələrin qarşılıqlı münasibətləri beynəlxalq hesabların müxtəlif balanslarında əks olunur. Bu cür balanslar dövlətin inkişafı və onun maliyyə vəziyyəti barədə statistik hesabatın bərqərar olmuş formalarıdır. Tədiyə balansı ölkəyə sərmayə etmək istəyən sahibkarların analiz etmək üçün ilk növbədə nəzərdən keçirməli olduqları bir vasitədir.

Dövlətin maliyyə ehtiyatlarınm qanunvericilik əsasında səfərbərliyə a1ınması, onlarm bölüşdürülməsi və həmçinin istifadə olunmasıyla bağlı yerinə yetirdiyi tədbirlərə maliyyə siyasəti deyilir. O siyasətin istiqamətlərinin ölkənin iqtisadi olan vəziyyəti i1ə onun həll olunan sosial və iqtisadi olan problemlərindən asılıdır. İqtisadiyyat böhran vəziyyətində olduqda dövlətin yürütdüyü maliyyə siyasəti bır tərəfdən istehsalın azalmasının qarşısının alınmasına və onun stimullaşdırılmasına, digər tərəfdən isə sosia1 proqramlarm həyata keçiri1məsinin dayandırılması i1ə ölkənin iqtisadi cəhətdən müdafiəsinin təşkili i1ə bağlı xərclərinin azaldılmasına yönələn tədbirlər i1ə müəyyən olunur. Mərkəzi Bankın pul və kredit siyasətinin yerinə yetirilməsi başlıca funksiyalarından biridir. Hesabat zamanında da Mərkəzi Bank ölkədə makro iqtisadi stabilliyin möhkəmləndirilməsinə yönləndirilmiş pulun siyasətini həyata keçirmişdir. Siyasətin qərarları qəbul olunarkən pul siyasətinin trans missiyası xüsusiyyətləri də nəzərə alınıbdır. Maliyyənin stabilliyinin təmin olunmasında müxtəlif olan maliyyə hakimiyyət orqanlarının yerinə yetirdiyi maliyyənin siyasətilə yanaşı, mərkəzi olan banklar tərəfindən də pul və kredit siyasətini həyata keçirir. Həyata keçirilən sərt və ya yumşaq kredit siyasətləri Mərkəzi bank1ar tərəfindən fərqləndirilməkdədir. Yumşaq olan pulun siyasəti dedikdə, tələbin canlandırılması i1ə iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına yönəlmiş olan pulun siyasəti nəzərlərdə tutulur. Mərkəzi Bank verdiyi kreditlərdə faiz dərəcələrini aşağıya salmaqla yumşaq pul siyasəti yeridir, qiymətli kağızlar alaraq dövriyəyə buraxır, banklara daha da çox kreditlər verir və milli valyutanın məzənnəsinin isə ucuzlaşmasına imkan yaradır.

(https://uploads.cbar.az/assets/44dc4ec7a9f5e4499e918f9aa.pdf, 2018)

Hər hansı bir ölkə özünün ümumi iqtisadi siyasətinin konseptual əsaslarını hazırlayarkən mütləq qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə olduğu ölkələrin və beynəlxalq səviyyədə makroiqtisadi göstəricilərin fəaliyyət mexanizmini izləməli və tədqiq etməlidir. Bu məsələ onun i1ə izah olunur ki, bu halda beynəlxalq səviyyədə ola biləcək mənfi nəticələri vaxtında müəyyən etmək və aradan qaldırmaq imkanı yaranır.

Mərkəzi banklar pul siyasətini - tənzimləyici funksiyasından istifadə edərək bırbaşa və pu1 yaratrna funksiyasından istifadə edərək isə dolayı yo1 i1ə pulun bazarındakı vəziyyətə təsir göstərərək iki formada həyata keçirirlər. Mərkəzi bankların, deposit i1ə kreditin səviyyəsinə məhdudiyyətləri qoyaraq müdaxiləsi, faiz dərəcələrinə dəyişiklik etməsi və maliyyə institutlarının balanslarını hədəfə alması birbaşa olan pulun siyasəti alətlərilə baş verir. Valyuta kursunun (məzənnəsinin) təyin olunması, ticarət əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədilə dünyanın bazar qiymətlərilə daxili olan milli bazar qiymətlərinin müqayisə edilməsi, müəssisə i1ə təşkilatların hesablarının xarici olan valyutada yenidən və yenidən qiymətləndirilməsi məqsədilə milli olan valyuta başqa valyutalara nisbətdə pulun dəyərinə sahibdir. (Məmməd Z.F., 2010, s.252)

Dövlətin maliyyə siyasətini verginin yığılması, işgüzar olan fəallığın tənzimlənərək bır sıra sosial olan vəzifələrin həll edilməsi naminə dövlətin büdcəsindəki vəsaitdən istifadə olunması imkanları təşkil edir.

Tədiyə balansı ölkənin dünya təsərrüfatında iştirakı barədə kifayət qədər tam təsəvvür formalaşdırır və bu balansda aşağıdakılar əks olunur:

- əmtəə, kapital və xidmət ixracı (idxalı) imkanlarını müəyyən edən iqtisadiyyatın struktur disporsiyaları;
- iqtisadiyyatın bazar dövlət tənzimlənməsinin vəziyyətində dəyişikliklər;
- konyuktur faktorlar (beynəlxalq rəqabətin dərəcəsi, inflyasiya, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi və s.)

Ölkənin tədiyə balansının vəziyyətinə bır çox aşağıdakı amillər təsir edir:

1. Ölkələrin iqtisadi inkişaflarının qeyri-bərabərliyi, beynəlxalq rəqabət. Dünya iqtisadiyyatında rəqabət mərkəzlərinin qüvvə nisbətlərindəki dəyişiklikləri ölkənin tədiyə balansının əsas maddələrinin təkamülü əks etdirir.

2. İqtisadiyatın dövrü tərəddüdləri. Xarici iqitsadi əməliyyatların nəticəsi milli iqitsadiyyatın vəziyyətindən birbaşa asılı olduğu üçün ölkənin təsərrüfat fəaliyyətinin tərəddüdləri, enişləri və yoxuşları tədiyə balanslarında öz əksini tapır, çünki milli iqtisadiyyatın zəif inkişafı zamanı gəlirlər artır, faiz dərəcələri yüksəlir və beləliklə, kapital ixracının tempi azalır.

3. Ölkə xaricində dövlət xərclərinin artımı. Milli iqtisadiyyat üçün müxtəlif iqtisadi və siyasi məqsədlərə ölkə xaricində çəkilən hökumət xərcləri ağır yükdür. Bu cür xərclər iqtisadi artımın tempinə və tədiyə balansının tərtibinə dolayı təsir edir.

4. Kapital ixracı və idxalı. Kapital ixracı tədiyə balansının passivini artırır və ixrac sahələrinin müasirləşməsi üçün istifadə edilə biləcək vəsaitin itirilməsinə səbəb olur. Çünki bu zaman capital xarici xammalın, işçi qüvvəsinin, avadanlığının alınmasına sərf edilir. Eyni zamanda, kapital ixracı müəyyən müddətdən sonra faiz və dividendlər şəklində ölkəyə vəsait axını üçün zəmin yaradır. Xarici kapitaldan gələn gəlirin bir hissəsi xarici borcun ödənilməsinə yönəldilirsə müsbət, əks təqdirdə birbaşa investisiyaların ölkənin tədiyə balansına təsiri mənfı ola bilər. Yəni, milli valyutanın xarici valyutalar qarşısında dəyərinin artması tədiyə balansında profısit müşahidə olunmasına və əksinə, ölkə valyutasının dəyərin itirilməsi tədiyə balansında defisit olması ilə nəticələnir. Təbii ki, sabit məzənnə rejminin tətbiq olunduğu ölkələrdə Mərkəzi Banklar məzənnə tarazlığını iqitsadiyyata müdaxilə edərək qoruyur. Buna görə də büdcə xərcləri və vergi güzəştlərinin effektivliyi ilə bağlı təhlil aparılan zaman daha etibarlı nəticə əldə olunması üçün milli valyutanın bu dövr ərzində dinamikası, ölkənin tədiyə balansındakı vəziyyəti də nəzərə alınmalı və dəyərləndirilməlidir.

5. İnflyasiya. İnflyasiya ölkənin tədiyə balansına mənfı təsir göstərərək, daxili qiymətlərin yüksəlməsi nəticəsində milli əmtəələrin rəqabət qabiliyyətliliyini

azaldır, onların ixrac potensialını çətinləşdirir, əmtəənin idxalını isə stimullaşdırır, ölkədən kapital qaçışına səbəb olur.

6. Fövqəladə hallar. Quraqlıq, təbii fəlakətlər və s. bu kimi fövqəladə hallar tədiyə balansına mənfı təsir göstərir.

7. Ticarət məhdudiyyətləri. Qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin inkişafına maneçilik törədən ticarət məhdudiyyətlərinə tədiyə balansları sərt reaksiya verir. (Kema1 Yı1dırın, 2014, s.225)

Beynəlxalq statistika göstərir ki, dünya ölkələrinin tədiyə balansları daim qeyri-tarazlıq halında olduğu üçün dövlət tərəfindən gerçəkləşdirilən balanslaşdırıcı əməliyyatlarla və ehtiyatlardakı dəyişikliklərlə saldo və ümumilikdə tədiyə balansı kapital hərəkəti i1ə tarazlaşdırılır. Xarici ticarət balansının müsbət saldosunu ölkənin xarici valyutada gəlirlərinin artması və milli valyutanın xarici valyutalara nisbətdə məzənnələrinin yüksəldilməsi yaradır. Hər bır ölkədə ilk növbədə geniş ixracat imkanları inkişaf etdirilməsi müsbət saldoya sahib olmaq imkanı yaradır. (Rəsullu R.F., 2018)

Tədiyə balansında kəsiri o1an ölkələr əmtəə ixracının stimullaşdırılması, idxalın məhdudlaşdırılması, xarici kapitalın cə1b edilməsi, kapita1 ixracının məhdudlaşdırılması məqsədilə deflyasiya, valyuta məhdudiyyətləri, maliyyə i1ə pul-kredit siyasəti həyata keçirirlər. Tədiyə balansında kəsrin maliyyələşdirilməsi məqsədi i1ə azlıq təşkil etdiyi rezerv olan aktivlər ya da istifadəsinin məqsədə uyğun olmadığı halda başqa maliyyələşdirilmə üsullarından istifadə olunur. Misal üçün, dövlətin mülkiyyətində olan bır çox istehsa1, hərbı, tıcarət və s. təyinatı obyektlərin qeyrı-rezidentlərə verilməs, borcun 1əğv edilməsi, müddətinin uzadılması, başqa qiymətli kağızlarla əvəz edilməsi, tədiyə balansının maliyyələşdirilməsi məqsədi i1ə BVF-dan, Dünya Bankı qurumlarmdan borcun alınması misal kimi göstərilə bilər.

BVF ehtiyat (şərtsiz) tədiyə balansının müvəqqəti kəsrinin bağlanması üçün kreditlər verir. Bu kreditlərin həcmi ölkələr arasında onların kvotasının (üzv1ük haqqı 25%-i) həddində bölüşdürülür. Güzəştli kreditlər tədiyə balansının kəsirinin ödənməsinin müvəqqəti üsullarmdan biridir. Bu balansın tarazlaşdırılması üçün

rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarından istifadə edilməsi əsaslı üsuldur. (BVF-in tədiyə balansı üzrə metodikası, 2015)

Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin (İEÖ) tədiyə balanslarının fərqləndirici xüsusiyyəti xarici investisiyaların, xaricə verilən kreditlərin və xidmətlərdən daxil olan vəsaitin də həcminin böyük olmasıdır. Bu ölkələrin va1yuta xərcləri kapita1 ixracı, xaricə borcların verilməsi və s. i1ə əlaqədar böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Sənaye baxımından İEÖ-in xaricə yönələn döv1ət xərcləri, onların xaricdən daxi1 olan gəlirlərini üstələyə bilir.

Vurğulanmalıdır ki, Azərbaycanın neft i1ə qaz sektoruna cəlb edilən investisiyalarının həcmi; strukturu; investorların arasında payın bölgüsü və həmçinin edilmiş olan sərmayələrin daha sonradan gəlirlə kapitalın formasında ölkədən kənara çıxması (yəni, repatriasiyası) müvafiq beynəlxalq olan neft i1ə qaz sazişlərinə və BVF-nin tövsiyələrinin əsasında həyata keçirilməkdədir.

İEOÖ-in tədiyə balanslarını təhlil edərkən bu ölkələri nefti idxal və ixrac edən ölkələr qrupuna bölmək zərurəti yaranır.

Neft idxal edən ölkələrin tədiyə balanslarında kəsir xroniki hal almasının səbəbləri aşağıdakılardır:

- iqitsadi inkişafın qeyrı-müstəqi1 formaları;
- iqitsadiyyatın ümumilikdə geriləməsi;
- beynəlxa1q əmək bölgüsündə iştirakın qeyrı-bərabər təmin olunması;
- əmtəə-pu1 münasibətlərinin inkişafının qənaətbəxş olması.

Neft ixrac edən İEOÖ-in tədiyə balanslarında dayanıqlıq zəifdir. Bu ölkələrdə neft ıxracından əldə edilən böyük va1yuta gəlirləri əhalinin yaşam səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir. Bu səbəbdən, iqitsadiyyatın digər sahələrində inkişafın təmin olunması müəyyən iqitsadi və texnoloji çətinliklərlə bağlıdır. Son dövrlərdə neft ixracatçısı olan ölkələr qızı1-valyuta ehtiyatından istifadə edərək müəyyən irəliləyişlərə nail olmuşlar. Bu ölkələrin tədiyə balansının vəziyyəti dünya bazarında neftə olan tələbdən və neftin qiymətindən bilavasitə asılı olduğuna görə neftin qiyməti artdıqca əsas neft ixracatçıları olan İEOÖ-in pul vəsaitlərinin miqdarı sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin banklarında artır.

Əksinə, neftin qiyməti aşağı düşdükdə, bu ölkələr pul vəsaitlərinin əhəmiyyətli hissəsini həmin banklardan götürmək məcburiyyətində qalırlar. Bu proses beynəlxalq maliyyə ölkələrin tədiyə balanslarında tarazlığı pozur. (Qu1iyev N.R., Mahmudov M.M., 2011)

Açıq olan iqtisadiyyatda baş tutmuş prosesləri, tədiyə balansının prizmasından təhlil edilərək əmtəə və ya xidmətlərin beynəlxalq olan axınları modelinini qurmaq və iqtisadi olan siyasətdə onun özünün istifadə edilməsi imkanlarının qiymətləndirmək mümkündür. Bu səbəbdən də, araşdırmalarımızın Azərbaycana birbaşa olunması üçün təhlili kiçik olan iqtisadiyyatlı ölkələrin prizmasında aparmağı onun üçün məqsədəuyğun hesab edirik. Dünya bazarında nisbətdə kiçik olan mövqeyə malik və dünyada faizin dərəcəsinə təsir göstərməyən ölkələr Kiçik iqtisadiyyatlı ölkə kimi qəbul edilir. Yəni, bu ölkələrdə faizin dərəcəsi qapalı iqtisadiyyatı olan ölkələrdə olduğu kimi yığım və ya investisiyayla tənzimlənmir. Orada faizin dərəcəsi dünyanın maliyyə bazarlarında üstünlük edən real olan dünyanın faiz dərəcəsinə (r*) bərabər edilir.

Tədiyə balansının quruluşunun inkişaf etdirilməsi i1ə əlaqədar, xarici alış-verişin inkişaf tempi və tendensiyalarının tədqiqində ixrac-idxal əməliyyatlarının ölkə-coğrafi quruluşunun mənimsənilməsi böyük rol oynayır. Xarici ticarətinin prioritetləri, siyasi-strateji münasibətlər, dövlətin xarici iqtisadi siyasətindəki dəyişikliklər və s. xarici ticarət strategiyasının hazırlanmasında və ticarət axınlarının gələcək istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasında məlumat əldə etməyə təkan verir. (Mikayılzadə R.M., Cəfərova Q.S, 2014, s.42)

Bütün bu işlərin nəticəsində ölkəmiz öz ixrac potensialını genişləndirməyə davam edəcək və qeyrı-neft sektornun digər sahələri üzrə də öz potensialından istifadə edərək yüksək nəticələri əldə edə biləcək. Bütün bu addımlar da uzunmüddətli dövrdə ölkəmizin neft asılılığını azaltmağa başlayacaq və biz bunu illər üzrə tədiyə balansı strukturunda da müşahidə edə biləcəyik. Növbəti bir neçə illər ərzində qeyri-neft sektorunda olan kəsirin ən az 2 dəfəyə qədər azalacağını bu sektorda olan kəsirin azalmağa başlaması, ixrac potensialının genişlənməsi, yerli tələbatın bir çox sahələrdə ödənilərək idxalın azaldılması, xarici investisiyaların

ölkəmizə cəlb olunması mexanizmlərinin surətlənməsi i1ə əsaslandırmaq olar. Neft qiymətlərindəki stabilliyin davam etməsi, qiymətlərin istənilən səviyyədə davam edərək dünya bazarında qiymətlərin aşağı düşməməsi ölkəmiz üçün də əlavə güc verəcək. Və ölkəmizin son illərdəki çıxardığı dərslər və təcrübələr sayəsində o sahədən əldə olunan gəlirlər effektiv şəkildə istifadə olunaraq digər sahələrin sürətli inkişafına təkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, ölkənin maliyyə sabitliyinə o ya da başqa istiqamətdə təsir bütün amilləri iki kateqoriyaya - daxili və xarici kateqoriyalara ayırmaq olar. Maliyyə sabitliyinə ümumiiqtisadi amillər də əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. İqtisadi amillərə iqtisadiyyatın real sektorunun potensialı, istehsal güclərinin yeniləşməsi və sıradan çıxması, istehsalçıların rəqabətqabiliyyətliliyi, ölkənin tədiyə balansının saldosu, resursların sahələrarası axını imkanları, investisiyanın, ÜDM həcmi və s. aiddir. (Vəliyev D.Ə., 2010)

Belə ki, yuxarıdakı şərh edilənlərdən elə 1 önəmli nəticə çıxartmaq olar ki, tədiyə balansının, cari və ya kapitalın əməliyyatları və həmçinin, rəsmi hesablaşmaları maddəsinin bütövdə yığım və ya investisiyalarının həcmini müəyyənləşdirən büdcə və vergi siyasətinin və faiz dərəcəsinin dəyişməsindən asılıdır. Başqa sözlə, tədiyə balansının təhlili ölkənin iqtisadi olan siyasətinin formalaşdırılmasında real olan təsirləri müəyyənləşdirilməsinə imkan verilirr.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Məlumdur ki, son on ildə Azərbaycan dünyada olan iqtisadi artım tempi üzrə ön cərgələrdə qərarlaşmışdır. İnfrastrukturun modernləşdirilməsi, neftdən asılı olmayan iqtisadiyyatın tərəqqisi, sosial rifahın yaxşılaşdırılması, dövlətin mövcud balansında olan aktivlərin artması və ÜDM-in həcmini aşmış səviyyədə strateji valyuta ehtiyatlarının yaranması uğurla yerinə yetirilən neft strategiyası nəticəsində əldə edilmiş gəlirlər hesabına baş vermişdir.

Azərbaycanda çağdaş iqtisadi olan inkişaf yanaşmasına keçid zərurətini 20l4-cü ildən başlanaraq neftin qiymətlərinin kəskin şəkildə azalması i1ə iqtisadi olan böhranın nəticəsində ölkədə iqtisadi olan artımın sürətinin yavaşıldaması, tədiyə balansı i1ə neft olmayan büdcə kəsri, ma1iyyə və bank sektorunda baş tutan proseslər yaratmışdır. Azərbaycanda qeyri-neft məhsullarının ixracında KOS subyektlərinin payının cüzi olmasına ixrac prosesində iri müəssisələrin üstünlük təşkil etməsi təsir göstərir. Sahibkarlıq subyektləri içərisində əhəmiyyətli yerdə olan kiçik və orta sahibkarlar inkişaf istiqamətinə görə irəli getmişlər və eyni zamanda ixracatında qeyri-neft məhsullarına üstünlük verən ölkələrdə olduqca böyük paya malikdirlər. (AR Strateji Yol Xəritəsi, 2016)

Məhz bu səbəblərdən ölkəmizdə neft sektoruyla yanaşı, neft olmayan sektorunun tərəqqisinə xüsusi diqqət verilir. O işdə iqtisadi olan islahatların, regionların social və iqtisadi inkişafıyla əlaqəli dövlətin proqramlarının yerinə yetirilməsi əvəzsiz rolu oynayır.

ARMB-nin 20l8-ci ildə yerinə yetirilən pul və kredit siyasəti milli olan iqtisadiyyatda qiymətlərin stabilliyinə, aşağıya və sabit inflyasiyanın təmin olunmadı vasitəsi i1ə əhalinin yaşayışı i1ə işgüzar fəaliyyəti üçün əlverişli olan sosial-iqtisadi mühitin formalaşmasına yönəldilib.

Hal-hazırda respublikamızda social və iqtisadi vəziyyət stabillik i1ə dinamik inkişafın mərhələsindədir. O sabitlik i1ə dinamik inkişafı daha səmərəli formada stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı təklifləri veririk:

1. Milli iqtisadiyyatın strukturu yenilənməli;

2. Orta müddətli xərclərin strategiyasının çərçivəsində müasir siyasət tətbiq edilməli, o cümlədən, dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilən sahələr nisbətən ixtisar edilərək, büdcənin bəzi xərc maddələri azaldılmalı;
3. Fiskal dayanıqlılıq təmin edilməli və monetar siyasətin tam üzən məzənnə rejimi üzərində qurulması təkmilləşdirilməli;
4. Xarici bazarlara çıxış imkanları genişləndirilməli;
5. Neft gəlirlərindən asılılığı azaltmaq və neft olmayan sektorun tərəqqisi təmin olunmaqla iqtisadiyyatın istehsal sahələrini yüksək artım templərinə hazırlamaqla yanaşı, xüsusilə kənd təsərrüfatına investisiya və kredit qoyuluşları artırılmalı;
6. Əməyin bazarının tərəqqisi milli olan iqtisadiyyat perspektivinə uyğunlaşdırılmalı.
7. Rezident və resident olmayanlar ölkəmizə xaricdən daxil olarkən, onların xarici olan valyuta vasitələrini sərhəddə milli olan valyutaya çevirmək;
8. İxracatı yüksəldilməli olan məhsulların qiymət-tələb elastikliyi yüksək olmalı;
9. Devalvasiya tətbiq olunanda tədiyə balansı komponentlər üzərə araşdırılmalı və həmçinin istehsalçılarımıza lazım olan səviyyədə və faizdə məzənnənin dəyişikliyi tətbiq olunmalı;
10. Devalvasiya zamanı ölkədə inflyasiya aşağı səviyyədə saxlanılmalıdır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbər1iyi altında 20l8-ci ildə ölkədə makro iqtisadi stabilliyin dayanıqlığının artırılması yolunda mühüm işlər görülmüşdür. İnflyasiya aşağı həddi bir rəqəmli səviyyədə stabbilləşmiş, milli valyuta məzənnəsi, ölkənin strateji valyuta ehtiyatları artmış və iqtisadi artım baş vermişdir. İqitsadi diversifikasiya və qeyri-neft sektorunun dövlət büdcəsindəki payının artırılması dövlət başçısının müəyyənləşdirdiyi prioritet istiqamətlərdəndir. İxtisaslaşmanın artırılmasında və iqitsadiyyatın şaxələndirilməsində əsas hədəf kimi qeyrı-neft sektorunda daha çox dəyərin yaratmaqla əldə ediləcək gəlirlərin artırılması və ədalətli bölgünün aparılması çıxış edir. Statstik göstəricilərə əsasən, əhalinin məşğulluq səviyyəsi neftdən əldə edilmiş gəlirlər hesabına son 10 i1

ərzində artmışdır. Qeyri-neft sektoruna əlavə qoyulmuş investisiyalar növbəti 5 ildə və ondan sonrakı dövrdə rəqabətli iqitsadiyyatın əsas hissəsi olacaqdır. Buna görə də sənaye və xidmət sektorlarına olan xarici investisiyalar növbəti illərdə daha geniş fromada cəlb ediləcəkdir. İri xarici şirkətlərin qeyri-neft sektoruna investisiyaları qlobal iqitsadi xəritədə ölkəmizin yerini daha da möhkəmləndirəcəkdir. Təbii ehtiyatlardan əldə edilmiş gəlirlər dövlət sektorunda və tikinti sahəsində məşğulluq səviyyəsini artırmaqdadır. Ticari olmayan sahədə gəlirin azalması ilə məşğulluğun səviyyəsinin əvvəlki səviyyədə təmin olunmasında problemi yaratdığından, həmçinin azərbaycanlı olan miqrantların cəmləşdiyi qonşu olan ölkələrdəki iqtisadi cəhətdən geriləmə nəticəsindən ölkədə yeni olan iş yerlərinin yaradılmasına ehtiyac yaranır. İnfrastrukturun inkişafı ilə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi də imkan veriləcək ki, daxili ilə xarici mənbələrin hesabına ölkə iqtisadiyyatına daha da çox investisiyalar cəlb edilsin və həmçinin bır sıra ticari olan mal ilə xidmətlərin sektorunda yeni olan iş üçün yerləri yaradılsın. O zaman işçi qüvvəsinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yeni olan iqtisadi çağırışlara uyğunlaşmasına xüsusi nəzər yetiriləcəkdir. (Hüseynov E., 2019, s.102)

Respublikamızda biznes fəaliyyətini inkişaf etdirmək, onların rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan - 2020: Gələcəyə baxış inkişafın tərəqqisi işlənib hazırlanmışdır. Bu konsepsiyada milli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün bır sıra tədbirlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutulubdur. Ölkənin tədiyəyə olan qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması ilə iqtisadiyyatın ixraca yönəldilməsi, daha çevik məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsi, xalis beynəlxalq olan investisiya mövqeyi üzərə profisitin qorunması, verginin dərəcələrinin optimallaşdırılmasının istiqamətində yerinə yetiriləcək tədbirlər milli istehsal sahələrinin inkişafı üçün əlverişli olan mühitin yaradılmasına köməklik etməklə yanaşı, iqtisadi olan sistemin rəqabət qabiliyyətinin daha çox artırılmasına gətirib çıxarmışdır. Ölkəmizdə biznes mühiti, rəqabət siyasəti və qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdiriləcək, investorların hüquqlarının qorunmasının mexanizmləri

yenilənəcək, qanunların aliliyinin işlək sisteminin formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. (Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası, 20l2)

İnsan kapıtalına qoyulan investisiyaların illərdir ən çox gündəmdə olan məsələlərdən biri olmasına baxmayaraq, hazırda da ən böyük problemlərdən biri olan ixtisaslı kadr çatışmazlığı dövlət və özəl sektorun qarşısında dayanan əsas problemlərdən biridir. Bu istiqamətdə aparılan islahatlar zamanı ölkənin hazırkı makroiqtisadi durumunun qiymətləndirilərək prioritet sahələrin qeydə alınması və kapital qoyuluşunun bu istiqamətlərə cəlb olunması önəmi hazırda da artmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının və onun nizamlanma sisteminin kompleks təhlili aşağıdakı bəzi əsas nəticələrə gəlməyə və təhlil üzrə əhəmiyyətli təkliflər irəli sürməyə imkan verir:

1. İqtisadi nəzəriyyəyə dair xüsusilə klassik, neoklassik, keynsçi, monetarist məktəblərin, müasir dövrün, görkəmli iqtisad alimlərinin müvafiq nəzəri əsaslandırmaları nəticəsində ümumiləşdirməni apararaq deyə bilərik ki, təhlil olunan nəzəriyyələr tədiyə balansının ölkə nizamlanması sisteminin ölkənin beynəlxalq iqtisadi halından asılı olaraq, ya xarici iqtisadi əlaqələrin həvəsləndirilməsinə, ya da onların məhdudlaşdırılmasına yönəldilməsini nəzərdə tuturlar.

2. Tədiyə balansının tənzimlənməsi üç zərurətdən doğur; tədiyə balansı daim qeyri-tarazlıq vəziyyətindədir; tədiyə balansının kortəbii tarazlaşdırılması mexanizmi zəif fəaliyyət göstərir; təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmiləlləşməsi şəraitində dövlət tənzimlənməsi sistemində tədiyə balansının əhəmiyyəti xeyli artmışdır.

3. Tədiyə balansının müsbət və ya mənfı saldoya sahib olması onun avtomatik nizamlanma vasitələri və məqsədli tənzimlənməsini tələb edir.

4. Tədiyə balansının tənzimlənməsinin metodoloji prinsipləri dövlətdə sosial-iqtisadi tərəqqinin konkret şəraitdə vəziyyətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir, tədiyə balansı makroiqtisadi tənzimləmə proqramlarının başlıca məqsədi kimi çıxış etdiyinə görə təşkil olunacaq bütün tədbirlər bir-biri ilə əlaqələndirilir.

5. Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansı hazırlandığı dövrdən analizi göstərir ki, xarici alış-veriş ölkəmizdə iqtisadi əlaqələrin ən geniş və tərəqqi etmiş forması olaraq fəaliyyət göstərir. Hazırda Azərbaycanda xarici ticarətin təşkili və inkişafı sahəsində bəzi problemlər və mənfı meyillər mövcuddur: ixracın strukturunda xammal və yanmfabrikatlann, idxalda isə ərzaq və qeyrı-ərzaq istehlak mallarının üstünlük təşkil etməsi, eksport üçün beynəlxalq standartlara uyğun son məhsulun istehsal edilməməsi və s.

6. İxracın səmərəsiz strukturu milli iqtisadiyyatın əsas problemidir. İmtiyaz quruluşunda əsas rolu neft və neft məhsulları oynayır. Ölkə iqtisadiyyatı üçün ixracın belə formalaşmış strukturunun təhlükəli mahiyyətinin isbatına geniş izahat tələb olunmur. Azərbaycanda ixracatının səmərəliliyinin artırılması məqsədilə gerçək fəaliyyət sahələri kimi aşağıda olanları vurğulamaq vacibdir: ənənəvi və yeni ixrac bazarları uğrunda fəal mübarizə üsulları, o cümlədən bazarlarda formalaşmış inhisar və transmilli korporasiyalar (TMK) qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq; neft maşınqayırması, kimya sənayesi, yüngül sənaye, aqrar sənaye, elmtutumlu məhsulların ixrac imkanlarının üstün tutulması; güclü ixracat infrastrukturunun yaradılması və s.

7. Azərbaycanda xarici alış-verişin dövlət nizamlanması sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətlərində bir sıra işlərin görülməsi zərurəti qabarıq formada özünü büruzə verir. Bu cəhətdən xarici alış-verişin və investisiyaların dövlət sığortalanması sisteminin yaradılmasını, ixracın kreditləşməsi sisteminin yaradılmasını, xarici bazarların öyrənilməsi üzrə araşdırmaların aparılması üçün dövlət dəstəyi i1ə xüsusi qurumun yaradılması kimi məsələlərin həlli zəruridir.

8. Ölkəmizin ixrac potensialının reallaşdırılması imkanlarının məhdud olmasına baxmayaraq bu sahədə yaxşı şərait mövcuddur. Bu ən çox ölkədə milli xidmətlər bazarının yeni olması və bu sektorda təcrübənin azlığı i1ə əlaqədardır. Bu, özünü əsasən ma1iyyə xidmətləri sahəsində büruzə verməyinin əsas səbəbi tərəqqi etmiş dövlətlərə nəzərən bank sisteminin və sığorta institut1arının nisbətən zəif olmasıdır.

9. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) iştirakçısı olması xarici ticarət strategiyasının mühüm cərəyanlarından biri olaraq təsdiqlənməlidir ki, nəticədə növbəti illərdə tədiyə balansının formalaşmasına təsir göstərəcəkdir. ÜTT-nin müvafiq qaydalarına əsasən, danışıqlar prosesində Azərbaycan Respublikasının maraqlan təmin olunmalıdır.

10. Kapitalın və maliyyənin fəaliyyəti hesabı üzrə təhlil göstərmişdir ki, bu hesab mənfı saldo i1ə xarakterizə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının kapital və maliyyənin fəaliyyəti balansı mənfı olsa da, cari əməliyyatlar hesabı bu dövrdə saldo müsbət i1ə qeydə alınmış ki, o da tədiyə balansının təhlil dövrü üzrə profısitlə olmasını şərtləndirmişdir.

11. Qlobal maliyyə üsyanı digər ölkələrə nisbətən Azərbaycan iqtisadiyyatına az təsir etsə də, hər halda onun əsas mənfı nəticələri kimi ölkə iqtisadiyyatına yönəlmiş xarici investisiyaların vacib çəkisinin aşağı düşməsi, dövlətin iqtisadi inkişaf sürətinin aşağı düşməsi olmuşdur. Belə bir vəziyyət dövlətin tənzimlənmə siyasətində, o cümlədən, maliyyə institutlarının inkişaf strategiyasında dövrün tələblərinə uyğun korreksiya və dəqiqləşdirmələri zəruri etmişdir.

12. Yerinə yetirilən qlobal əhəmiyyətli infrastruktur proyektləri Azərbaycan Respublikasının Avrasiya ərazisində mərkəzi nəqliyyat dəhlizinə dönməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Ö1kənin milli, iqitsadi, enerji və ərzaq təhlükəsizliyini qısa zaman kəsiyində təmin edilməsini tam müstəqil, o cümlədən, balanslaşdırılmış iqtisadi siyasət yürütməklə mümkün olmuşdur.

13. Respublikada qurulmuş müasir imkanlar daxili mənbələrin fəaliyyət göstərməsi, iqtisadiyyatın quruluşunun yenidən bərpası, məlumat texnologiyalarının sürətli tərəqqi etməsi və bütün sektorlarda modernləşmə xəttinin tətbiq edilməsinə xidmət edir və bu sektorda ciddi yüksəlişlər mövcuddur.

14. Tədiyə balansı göstəricilərinə respublikamızın qısa tarixi mərhələdə kapital import edən ölkədən eksport edən ölkəyə, təbii qaz import edən ölkədən eksport edən ölkəyə çevrilməsi öz təsirini əhəmiyyətli dərəcədə göstərmişdir.

15. Qeyri-neft sahəsinin inkişafına mənfı reaksiyaların azaldılması gələcək illərdə də iqtisadi siyasətin əsas funksiyası olmalıdır.

Mərkəzi Bankın hesabatında qeyd olunub ki, formalaşdırılmış makro iqtisadi proqnozların əsasında 20l9-cu i1də və ondan sonrakı dövrdə pu1-kredit siyasətinin aşağıya və stabil inflyasiya əsasında dayanıqlı olan sosial və iqtisadi mühitin formalaşmasına, o əsasda iqtisadi artımın daha sürətlənməsinə yönəldiləcəkdir. Həmçinin pul siyasəti rejiminin optimallaşması, strateji və onun əməliyyat çərçivəsinin daha da təkmilləşdirilməsi, inflyasiya gözləntilərinin azalması, həyata keçiri1ən pu1-kredit siyasətinə etibarın artması başlıca məqsədlərdən olacaqdır.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına tarazlı və uğurlu inteqrasiyası ölkədə rəqabətqabiliyyətli malların istehsalının artırılması, xarici ticarət əlaqələrinin həcminin yüksəldilməsi üçün ticarət dövriyyəsinin quruluşunda şaxələnmə yaratmalıdır.

Neft qiymətlərinin aşağı o1ması gələcəkdə iqitsadiyyatın inikşaf etməsi üçün yeni artım yanaşmasına keçid üçün geniş zəmin yaratmasına baxmayaraq, ilkin olaraq ümumi şəraitə mənfı təsir göstərir.

Azərbaycanın dayanıqlı iqitsadiyyatının inkişaf etməsi milli iqitsadiyyatın labüd sahə1əri üzrə Starteji Yo1 Xərıtəsi siyasəti əsasında iqitsadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini, davamlılığını və sosia1 rifahını daha çox yüksəltməsi i1ə təmin olunacaqdır. Ö1kə iqitsadiyyatının dünya iqitsadiyyatında yerinin möhkəmləndirilməsi və yüksək gə1irli dövlətlər səviyyəsinə çatması üçün bu siyasət əsasında sərmayələrin cə1b olunması, bazarlara sərbəst maneəsiz çıxış və insan kapita1ının inkişaf etdirilməsi təmin edilməlidir.

Azərbaycan biznes sahəsinin yaxşı1aşdırılmasını, sosia1 və iqitsadi mexanizmin quru1ması, yoxsulluğun aşağı səviyyəyə salınması və özə1 sektorların inkişaf etdirilməsi sahələrində uğur1arını neftdən gələn gə1irlərin düzgün formada idarə edilməsinə görə reallaşdırmışdır. Starteji Yo1 Xərıtəsi yüksək idarəetməyə əsasən sabit makroiqitsadiyyatı təmin etmək, məşğulluq səviyyəsini yüksə1tmək, özə1 biznes sahələrinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan layihədir.

Beləlik1ə, apardığımız təhlilin nəticəsi iqitsadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrinin müasir iqitsadi yanaşmaya əsasən yüksək səviyyədə dəyişməsi üçün müsbət cəhətlərin mövcud olduğunu göstərir. Starteji Yo1 Xərıtəsi layihəsində bütün istiqamətlər üzrə aparılan islahatlar qeyrı-neft sektorunun hesabına qısa zaman kəsiyində ölkəmizin sürətli iqitsadi inkişafını təmin edəcək və beynəlxa1q 1ikvidliyin göstəricilərini yüksəldərək, tədiyə balansnın yenidən aktivləşməsinə səbəb olacaq.

Apardığımız təhlillərin nəticəsində belə bır qənaətə gəlirik ki, son 20 ildə dövlətin qarşısında ölkənin iqitsadi maraqlarının təmin edilməsi ən vacib məsələlərdən bırı kimi durur. Belə ki, milli maraqlar qorunaraq iqitsadi təhlükəsizliyin təmin olunması, irihəcmli layihələrin həyata keçirilməsi baxımından dövlətçilik ənənələrinin qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası, 2012, səh.39
2. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində isteh1ak mallarmın istehsalına dair Strateji Yol Xərtəsi, 20l6-cı i1 6 dekabr tarixli Fərman
3. Azərbaycan Respublikasının 20l9-cu i1 dövlət büdcəsi haqqında Qanun layihəsinə Hesablama Pa1atasının rəyi, Bakı, 2018, 221 səh.
4. Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik toplu, Bakı, 2019, 140 səh.
5. BVF-in tədiyə balansı üzrə metodikası (2015), Bakı, 350 səh.
6. Əzizova G.A. (2012) – Döv1ətin investisya-innovasiya siyasəti, Dərs vəsaiti, Bakı, İqitsad Universiteti nəşriyyatı, 212 səh.
7. Haxverdiyev Ə., Həsənov V., (2016) İqtisad, l-ci nəşr. Bakı
8. Həsənov Ə.M. (2005) Müasir beynəlxa1q münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Dərs1ik, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 631 səh.
9. Həsənov R.T., Həsənli Y.H. (2013) – İqitsadi tədqiqat1arda riyazi üsulların tətbiqi, Elm nəşriyyatı, Bakı, 312 səh.
10. Həsənov R.T. (2013) – İqtisadi inkişaf və makroiqtisadiyyat. Bakı,
11. Hüseynov E. (2019) – Azərbaycanın qeyrı-neft sektorunun inikşaf perspektivləri, Respublika e1mi konfransırın materialları, Sumgayıt, 417 səh.
12. Hüseyinov T. (2015) – Azərbaycan iqitsadiyyatının milli inikşaf mode1i: nəzəriyyə və praktika, Bakı, E1m nəşriyyatı, 466 səh.
13. Məlikov N.R. (2011) - Bazar iqitsadiyyatı şəraitində inflyasiyanın formaları və onun müəyyən edi1məsi yolları, Odlar Yurdu nəşriyyatı, 336 səh.
14. Məmməd Z.F. (2010) – Pul, Kredit, Banklar, Azərnəşr nəşriyyatı, Bakı, 320 səh.
15. Məmmədov Z. (2012) – Beynə1xa1q va1yuta kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pu1-kredit sistemi kitabı. Bakı, V nəşr. , RS - Poliqraf nəşriyyatı, 422 səh.
16. Mikayılzadə R.M., Cəfərova Q.S. (2014) – Tədiyə balansı və makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsi problemləri, Azərbaycan XXI əsrin astanasında e1mi- praktik konfransın materialları, Bakı, 594 səh.
17. Nəzərov V.Ə (2016) – Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları Od1ar Yurdu Universitetnin E1mi və Pedaqoji Xəbərləri, Bakı, Odlar Yurdu nəşriyyatı, 250 səh.
18. Nəzərov V.Ə. (2016) – Tədiyə balansı və onun tənzimlənməsi məsələsi. Azərbaycan Elmi və Mədəniyyəti: e1mi-praktik konfransın tezisləri, Bakı, Elm, 471 səh.
19. Qu1iyev N.R., Mahmudov M.M. (2011) – Beynəlxalq maliyyə münasibətləri, Elm nəşriyyatı, 123 səh.

20. Rəsullu R.F. (2018) – Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri
21. Şəkərəliyev A. (2011) – Dövlətin İqitsadi Siyasəti: Dayanıqlı və Davamlı İnikşafın Təntənəsi. Bakı, Victory nəşriyyatı, 542 səh.
22. Vəliyev D.Ə. (2010) – Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 428 səh.
23. Vəliyev D.Ə. (2014) – Azərbaycanda tədiyə balansının aktua1 problemləri. Bakı Slavyan Universitetinin elmi əsərləri. Humanitar e1mlərin öyrəni1məsinin aktua1 problem1əri. Bakı, 382 səh.
24. Vəliyev P. (2016) – Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri, Letterpress nəşriyyatı, Bakı, 208 səh.

Xarici dildə

Türk dilində

1. Hali1 Seyidoğlu (1997) - Uluslararası Fınans. İstanbu1, Güzem Can, 528 səh
2. Kema1 Yı1dırın, Doğan Kahraman, Murat Taşdemir (20l4) – Makro ekonomi. l2-ci nəşr, Seçkin, 306 səh.

İngilis dilində

1. Lomakin V.K. (2013) – Dünya iqtisadiyyatı, Dərslik, İqtisad Universieti nəşriyyatı, Bakı, 625 səh.
2. Dunning J.H., and Lundan S.M. (2008) – Mu1tinationa1 Enterprises and the G1obal Economy. Che1teham, U.K., Edward E1gar Pub1ishing

Rus dilində

1. Красавина Л.Н. (2000) - Международные валютно-кредитные и финансовые отношения, Финансы и статистика, 608 стр.

İnternet resursları

1. www.cbar.gov.az – Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının saytı
2. https://banco.az – İqtisadi, biznes və maliyyə xəbərləri saytı
3. https://banker.az – İqtisadi, biznes və maliyyə xəbərləri saytı
4. https://bakuresearchinstitute.org – Bakı Araşdırmalar İnstitutu (BAİ) saytı
5. https://bbn.az – Bank və biznes xəbərləri saytı
6. www.e-qanun.az – Azərbaycan Respublikasının Əd1iyyə Nazirliyi Normativ hüquqi akt1arın vahid internet e1ektron bazası
7. https://fed.az – İqtisadi, biznes və maliyyə xəbərləri saytı
8. http://lib.bbu.edu.az – Bakı Biznes Universitetinin kitabxana saytı
9. www.stat.gov.az – Azərbaycan Respublikasnın Döv1ət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı

10. https://vergiler.az – Vergilər qəzetinin veb saytı

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Tədiyə balansının standart strukturu 8
Cədvəl 2. Məzənnə rejimləri 14
Cədvəl 3. 20l8 və 20l9-cu illər üzrə Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi 25
Cədvəl 4. 20l9-cu ilin ilk yarım ilinə görə tədiyə balansının əsas göstəriciləri (milyon $) 26
Cədvəl 5. 20l9-cu ilin ilk yarım ilinə görə xalis maliyyə aktivləri və öhdəlikləri (milyon $) 29

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Xarici ticarət balansı (milyon $) 27